

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazma hüququnda

ƏLİZADƏ TƏHMINƏ QALIB

**«INFLYASIYA VƏ ONUN TƏŞKİLATIN MALİYYƏ-TƏSƏRRÜFAT
FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN TƏHLİLİ PROBLEMLƏRİ»**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402- «Mühasibat uçotu və audit»

Elmi rəhbər:
dos. H.A.Cəfərli _____

Magistr proqramının rəhbəri:
dos. R.N.Kazımov _____

Kafedra müdiri:
dos. H.A.Cəfərli _____

BAKI-2015

MÜNDƏRICAT

Giriş	3
I Fəsil. İnflyasiyanın mahiyyəti və onun təsirinin qiymətləndirilməsinin nəzəri problemləri	
1.1 İnflyasiyanın iqtisadi mahiyyəti	7
1.2 İnflyasiya şəraitində maliyyə hesabatlarının yenidən qiymətləndirilməsinin nəzəri məsələləri.....	19
1.3 İnflyasiya şəraitində maliyyə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması problemləri	27
II Fəsil. İnflyasiyanın maliyyə hesabatı göstəricilərinə təsirinin kompleks metodları	
2.1. İnflyasiya şəraitində müəssisənin maliyyə hesabatı göstəricilərinə düzəlişlərin aparılması metodları	32
2.2. Müəssisənin maliyyə hesabatı göstəricilərinə GPP metodundan istifadə etməklə düzəlişlərin aparılması metodikası.....	37
2.3. Müəssisənin maliyyə hesabatı göstəricilərinə CCA metodundan istifadə etməklə düzəlişlərin aparılması metodikası	42
III Fəsil. İnflyasiya amilinin maliyyə (mühasibat) hesabatının təsirinin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1. İnflyasiya şəraitində mühasibat uçotunun ilk dəyər əsasında aparılmasının əsas nəticələrinin qiymətləndirilməsi.....	48
3.2. İnflyasiya şəraitində kommərsiya təşkilatının əmlakın qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi.....	57
Nəticə	71
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İnflyasiya müasir dövrdə bu və ya digər dərəcədə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün problem olaraq qalmaqdadır. İnflyasiya-qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki daimi artımlar və bunun nəticəsi olaraq pulun mütəmadi şəkildə qiymətdən düşməsidir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün dünya ölkələrinin, o cümlədən, Azərbaycanında qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri inflyasiyanın sabit saxlanılması və inflyasiyanın yol açacağı işsizlik, yoxsulluq, iqtisadi böhranlar, qiymətlərin kəskin bahalaşması kimi böyük problemlərin qarşısını almaqdır.

İqtisadi islahatlar dövründə, beynəlxalq əlaqələrin, xarici ticarətin genişlənməsi vəziyyətində inflyasiyanın tənzimlənməsi siyasətinin yeri və təsiri, bu sistemin təkmilləşməsi tədqiqatın obyektidir. Məqsəd və vəzifələrin həlli isə müasir inflyasiyanın tənzimlənməsi siyasətinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunun, onun quruluşunun, mahiyyətinin, səbəblərinin öyrənilməsini tələb edir.

İnflyasiya şəraitində maliyyə hesabatı göstəricilərinin düzgün qiymətləndirilməsi problemi “Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları”nda öz əksini tapmışdır. Belə ki, “Qiymətlərin dəyişməsinin hesabatda əksi”, “Qiymətlərin dəyişməsinə təsir göstərən informasiyaların əksi”, “Hiperinflyasiya şəraitində maliyyə hesabatı”standartları qəbul olunmuşdur. İnflyasiya ölkə həyatının bütün sahələrilə sıx surətdə bağlıdır. Siyasi proseslər, iqtisadi dəyişikliklər, beynəlxalq münasibətlər və. s inflyasiya səviyyəsinə operativ formada təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Dünya iqtisadi tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, siyasi və iqtisadi böhranlar, müharibələr və digər qeyr-sabitlik şəraitində ölkələrdə inflyasiya qaçılmazdır. İnflyasiya tarix boyu cəmiyyətin qabaqcıl problemi kimi mövcud olmuşdur. Bu proses metal pulun kağız pulla əvəz olunmasından sonra ortaya çıxmışdır. Kağız pulların çapından sonra pul əmtəə kütləsi ilə müqayisədə dəyərdən düşməyə başlayırdı. Gələcəkdə inflyasiya

adlandırılan bu proses-pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması müasir dövrün ən böyük problemlərindən biri kimi ortaya çıxmağa başladı. İnflyasiya heç kimin maraqlarına uyğun deyil.

Əksər ölkələrdə mühasibat uçotunun əsas prinsiplərindən biri uçot obyektlərinin alış qiyməti ilə əks etdirilməsi prinsipidir. Qiymətlərin stabil şəraitində bu prinsipin tətbiqi özünü doğruldur. Lakin yüksək inflyasiya şəraitində hesabat ilkin dəyər qiymətlərinə əsaslandığından müəssisənin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri haqqında düzgün fikir irəli sürməyə imkan vermir.

Mühasibat uçotunun ilk dəyər əsasında aparılması zamanı təşkilatın cari dəyəri açıq-aşkar aşağı düşür, bu da təşkilatların birləşməsi, özəlləşdirilməsi və ləğvi zamanı dolaşılıqlığa gətirib çıxarır. Material xərcləri və amortizasiya ayırmaları hissəsində xərclərin aşağı düşməsi maya dəyərinin əsassız şəkildə azalmasına, mənfəətin isə artmasına səbəb olur. Vergi isə mənfəətin nominal məbləğindən tutulur və son nəticədə, təşkilatın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Mənfəətin artırılmış nominal məbləği dividendlərin, mövcud olmayan hissənin bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır. Bu da özlüyündə dövriyyə aktivlərinə təsir göstərir və təşkilatın daxili investisiya imkanlarını aşağı salır.

Hesablaşma əməliyyatlarından alınan gəlirlərin müxtəlifliyi də mənfi hallarla nəticələnir. Belə ki, inflyasiyadan pul vəsaitləri və debitor borcları kimi yüksək dövretmə qabiliyyətinə malik öz dəyərinin bir hissəsini itirməli olur. Bu baxımdan inflyasiyanın maliyyə hesabatı maddələrinə təsirinin uçotunun və təhlilinin təkmilləşdirilməsi aktual məsələlərdən biridir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi inflyasiyanın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə təsirinin əsas istiqamətlərini öyrənməkdir. İqtisadiyyat sahəsində istənilən dövlətin əsas məqsədi möhkəm iqtisadi artımı, daxili qiymətlərin sabitliyini, həmçinin xarici iqtisadi tarazlığı təmin etməkdir. Bu göstərilən məqsəd aşağıdakı vəzifələrin həllini tələb edir:

- müasir inflyasiyanın tənzimlənməsi sisteminin əsas xüsusiyyətlərinin və ona təsir elementlərinin müəyyən edilməsi;
- antiinflasiya sisteminin bazar iqtisadiyyatına uyğun, iqtisadi islahatlar dövründə formalaşdırılması, onun məqsəd və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi;
- inflyasiya şəraitində müəssisənin mühasibat hesabatı göstəricilərinə düzəliş edilməsi metodlarının müqayisəli tədqiqi;
- yarana biləcək problemləri aradan qaldırılması yollarını əvvəlcədən aşkarlanması.
- qiymətin dəyişməsi səbəblərindən asılı olaraq onların mühasibat hesabatı göstəricilərinə təsirinin uçotu metodlarının təşkilatın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla adaptasiyası;

Tədqiqatın predmetini inflyasiyanın mühasibat (maliyyə) hesabatı maddələrinə təsirinin uçotunun metodoloji və praktiki məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisadi nəzəriyyənin müddəaları, dialektik məntiq, sistemli və kompleks yanaşma müddəaları, inflyasiya ilə əlaqədar qanun və qərarlar, milli və beynəlxalq uçot standartları, ölkə və xarici iqtisadçı alimlərin həmin məsələlərlə bağlı tədqiqat işləri təşkil edir. İşdə elmi abstraksiya, təhlil və sintez, qruplaşdırma və müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqatın nəticələrindən istifadə təsərrüfat subyektlərində maliyyə hesabatı göstəricilərinə inflyasiya amillərinin təsirinin uçotunun düzgün əks etdirilməsinə bə müəssisənin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun qiymətləndirilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan bəracəkdir. İnflasiyanın tənzimlənməsi siyasətinin aparılmasının vacibliyi onun stabil saxlanması və qarşıya çıxan biləcək problemlərin qarşısının alınması antiinflasiya siyasətinin düzgün şəkildə aparılması dissertasiya işinin əhəmiyyətini ön plana keçirir.

Tədqiqatın həcmi və quruluşu. Dissertasiya 86 səhifədən ibarət olmaqla aşağıdakı struktura malikdir: giriş, üç fəsil, 8 paragraf, nəticə və ədəbiyyat siyahısı.

I Fəsil. İnflyasiyanın mahiyyəti və onun təsirinin qiymətləndirilməsinin nəzəri problemləri

1.1 İnflyasiyanın iqtisadi mahiyyəti

İnflyasiya ölkə iqtisadiyyatında tədavül dairəsində artıq pul kütləsini olması nəticəsində əmtəələrin, xidmətlərin qiymətlərinin artması, yaxud pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsidir. İnflyasiya tədavülə əmtəə dövriyyəsinə tələblərindən artıq pul kütləsi buraxılması nəticəsində əmtəə qiymətlərinin artması və pul vahidinin qiymətdən düşməsi deməkdir, yəni inflyasiya baş verdikdə pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür, o qiymətsizləşir. Əmtəə istehsalı ilə əlaqədar olaraq fəaliyyət göstərən qanunların biri də pul tədavülü qanunudur. Dövlət tədavülə istədiyi qədər pul buraxa bilməz. Dövlət bu qanunun tələblərini nəzərə alaraq tədavülə pul buraxır. Bu qanun tələb edir ki, tədavülə pul buraxılarkən əmtəələrin miqdarı və onların qiymət səviyyəsi, eyni zamanda pulun dövriyyə sürəti əsas götürülür.

Bəzən inflyasiyanı kağız pul dövriyyəsi xəstəliyi adlandırırlar. Çünki inflyasiya hadisəsi ümumi ekvivalent sayılan pulun qızılla bilavasitə əlaqəsi pozulduqdan sonra daha geniş bir miqyasda özünü göstərməyə başlamışdır. İnflyasiya təmiz pul fenomeni olduğu üçün cücartisi də kağız pulun buraxılması ilə üst-üstə düşür. Buna görə də inflyasiyanın yaranma tarixini araşdırmağı kağız pulların buraxılması anından başlamaq lazımdır. Ümumiyyətlə pulun buraxılması qədim dövrlərə təsadüf edir. Lakin bu pullar metal pullar olduğundan inflyasiyaya uğramırdı. İlk kağız pullar isə iqtisadçı-tarixçilərin tədqiqatları nəticələrinə görə Çində buraxılmış və inflyasiyanın yaranma mərkəzi də bu ölkəyə təsadüf edir. MakKonnell və Buryuya görə, inflyasiya- qiymətlərin ümumi səviyyəsinin yüksəlməsidir,

lakin bu o demək deyildir ki, bütün əmtəə və xidmətlərin qiymətləri qalxmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatının özünü tənzimləyə bilməsi heç də o demək deyil ki, iqtisadi sistem yüksələn xəttlə inkişaf edərək, müxtəlif problemlərlə rastlaşmır. Müxtəlif mülkiyyət formasının fəaliyyəti şəraitində dövlətin rolu və tənzimlənməsi də daxil olmaqla bazar münasibətləri şəraitində böhranlar, işsizlik, inflyasiya prosesləri baş verir. Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya mürəkkəb, həm də çoxcəhətli bir iqtisadi- sosial hadisə olub, hər hansı bir ölkənin təsərrüfat həyatında ciddi bir problem kimi qarşıya çıxıb bilər. İnflyasiya baş verən ölkənin iqtisadiyyatında qeyri-sabitliyin, habelə tələblə təklif arasındakı nisbətlərin pozulması, təbii olaraq tədavüldə olan pul kütləsi ilə ona tələbət arasındakı uyğunsuzluğa səbəb olur.

İnflyasiyanın ən birinci və vacib səbəbi pul təklifinin artmasıdır. Bu əsasən monetaristlərin mövqeyidir və onların fikrincə yüksək inflyasiyanı yalnız yüksək pul təklifi ilə idarə etmək olar. Monetarist nöqtəyi ondan ibarətdir ki, inflyasiyanın bir səbəbi var, o da pul bazası artırılarsa avtomatik olaraq məcmu tələblə məcmu təklif arasında tarazlığı təmin etmək üçün qiymətlərin o qədər artımı baş verir. Keynsçilərin və onların tərəfdarları bu amili tanımaqla yanaşı digər amillərin xüsusi əhəmiyyətli olduğunu isbat etməyə çalışırlar. Hər iki qrup iqtisadçıların fikirlərini nəzərə almaqla demək olar ki, həqiqətən də inflyasiyanın yüksəlməsinin ən birinci və vacib amili dövrüyyədə pul kütləsinin artıqlığıdır. Dövrüyyədə pul kütləsinin, yəni pul təklifinin artması nəğd pul emisiyasının artması hesabına keçirilir. Dövrüyyədə pul kütləsinin artması bir sıra səbəbdən həyata keçirilə bilər; sadəcə iqtisadi zəruriyyət ucundan, maxinasiya, korrupsiya, mafyanın təsiri altında və bir də savadsızlığın nəticəsində inflyasiyanın amillərinin və səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı da

burada 1000% -lik inflyasiya ilə 5-3% -lik inflyasiyanı bir araya qoymaq olmaz. Bunlar təmamilə başqa fenomenlər və başqa-başqa amillərin təsirinin nəticəsi ola bilərlər.

İnflyasiya nəzəriyyəsinin digər əsas həlqəsi inflyasiya gözləmələridir. Keyns modelində təsərrüfat agentləri bir qayda olaraq əmək haqqının nominal səviyyəsinə birləşirlər. Daha doğrusu, onlar qiymət artımını nəzərə almır və nominal gəlirlə ilə kifayətlənirlər. Monetarist sxemində isə adamlar öz xərclərində yalnız real əmək haqqı dərəcələrini nəzərə alır, daha doğrusu, həmişə pulun qiymətinin dəyişməsi nəticəsində alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə əsaslanırlar.

Azərbaycan iqtisadiyyatı digər ölkələrlə müqayisədə aşağı inflyasiya şəraitində inkişaf edir. Buna baxmayaraq manatın nominal dəyərindən asılı olaraq tərtib edilən muhasibat (maliyyə) hesabatında müvafiq düzəlişlər aparmaq və inflyasiyanın təsirini minimuma endirmək lazım gəlir. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları inflyasiya səviyyəsinə uyğun qiymətlərin dəyişilməsinin uçota alınmasını və hesabat göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsini nəzərdə tutur (MHBS 8 «Uçot siyasəti uçot qiymətlərində dəyişikliklər və səhvlər», MHBS 29 «Hiperinflyasiya şəraitində maliyyə hesabatları»). Azərbaycanın Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında (MMUS) bu məqsəd üçün MMUS 11 («Uçot siyasəti, uçot qiymətlərində dəyişikliklər və səhvlər üzrə»), MMUS 30 («Hiperinflyasiya şəraitində maliyyə hesabatları üzrə») nəzərdə tutulmuşdur.

İnflyasiya şəraitində ilk dəyərə əsasən tərtib olunan mühasibat hesabatı təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri və təşkilatın maliyyə vəziyyəti haqqında real təsəvvürlər yarada bilmir. Belə ki, pul vəsaitləri və debitor borcları inflyasiyanın təsiri altında öz dəyərinin bir hissəsini itirmiş olur. Kreditor borcları üzrə isə əks proses baş verir.

Aktivlərin ilk dəyər əsasında qiymətləndirilməsi nəticəsində əmlakın dəyəri və faktiki xərclər aşağı düşür ki, bu da son maliyyə nəticələrinin saxta-laşdırılmasına gətirib çıxarır. Nominal gəlirlərin və mənfəətin artımına əsasən səhmdarlar və işçi heyəti özləri üçün daha yüksək dividendlər və əmək ödənişləri tələb edirlər. Bu zaman cari aktivlərin itirilməsi real fakta çevrilir. Hesabat mənfəətinin artması vergitutma bazasına birbaşa təsir göstərir və mənfəət vergisi üzrə artıq xərclərə səbəb olur.

Deflyasiya - orta qiymətlərin müntəzəm surətdə aşağı enməsidir. Belə vəziyyət mühasibat hesabatında müvafiq dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Məsələn, nağd vəsaitlər və debitor borcları artmağa meyl edir.

Son dövrlərdə deflyasiya kifayət qədər nadir hadisə sayılır, lakin onun mühasibat uçotunda əks etdirilməsi mühasibat (maliyyə) hesabatı informasiyasında qeyri müəyyənliklərin artması və qeyri rəasional qərarların qəbulu ilə bağlı risklərin yüksəlməsi ilə nəticələnir.

Nisbətən stabil orta qiymətlər şəraitində aktivlərin ilk dəyərlə qiymətləndirilməsi mühasibat uçotu üçün prioritet sayılır. Belə ki, həmin qiymət aktivlərin dəyəri və maliyyə nəticələri haqqında etibarlı informasiya əldə etməyə imkan verir. Inflyasiya səviyyəsinin dəyişməsi şəraitində belə qiymətlər əmlakın dəyərinin saxtalaşdırılmasına, mənfəətin süni şəkildə artırılmasına, cari aktivlərin çatışmazlığına və digər mənfə hallara gətirib çıxarır.

«Inflyasiya» və «deflyasiya» kateqoriyaları nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyətə malik mühüm iqtisadi göstəricilərdən hesab olunur. Inflyasiya iqtisadiyyatda qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artımı və ya pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması ilə səciyyələndirilən bir proses kimi müəyyən edilir. Deflyasiya, inflyasiya anlayışının əksi olmaqla qiymətlərin aşağı düşməsi prosesidir.

İnflyasiyanın başa düşülməsi üçün ölçülməsi və miqdarca qiymətləndirilməsi vacib məsələdir. Ona görə ki, inflyasiya dərəcəsi iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin mənzərəsini əks etdirir və qiymət dəyişkənliyi haqqında məlumat verir. Yəni inflyasiya sürəti onun əvvəlki dövrlərə nisbətən hansı miqdarda dəyişdiyini göstərir. Müasir dövrdə inflyasiya səviyyəsini ölçmək üçün indekslərdən, xüsusilə qiymət indeksindən istifadə olunur. Bunların içərisində istehlak əmtəələrinin qiymətlərinin indeksi, istehsal təyinatlı əmtəələrin topdan satış qiymətinin indeksi və Ümumi Milli Məhsul deflyatoru geniş yayılmışdır. Əvvəlki dövrlərdə inflyasiya adətən fəvqəladə hallarda meydana gəlirdi. Məsələn, müharibə vaxtı dövlət öz hərbi xərclərini ödəmək üçün küllü miqdardakagız pullar buraxılırdı. Son 30-40 il ərzində isə bir çox ölkələrdə inflyasiya daimi xarakter daşıyır və təkrar istehsal prosesinin bir amilinə çevrilmişdir.

İnflyasiyanın 2-ci vacib səbəbi hökumətin maliyyə balansının kəsirlə yerinə yetirilməsi, daha doğrusu büdcənin kəsirlə yerinə yetirilməsidir. Əgər hökumətin gəlirləri onun xərclərinin maliyyələşdirilməsinə çatmırsa, hökumət xarici və ya daxili mənbələrdən borclanma məcburiyyətində qalır. Müəyyən zaman daxilində hökumət bu kəsri xarici borclar hesabına müəyyəndirsə, onun həmin dövrdə inflyasiyaya təsiri çox aşağı ola bilər, amma somakı mərhələlər üçün bu inflyasiya fırtınası üçün bir mənbə kimi çıxış edir. Əgər bu kəsir milli valyutanın hesabına ödənilirsə, bu bir başa dövriyyədə pul təklifinin artırılmasına və uyğun olaraq qiymətlərin sürətlə artmasına gətirib çıxarır. Amma inflyasiyaya bu amil də birinci amil vasitəsi ilə, yəni pul təklifinin artması vasitəsi ilə təsir edir. İqtisadçıların hesablamaları göstərir ki, büdcə vəsri Ümumi daxili məhsulun 3-4% qədər olduqda o inflyasiyaya və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına pis təsir göstərir. Amma kəsir bu səviyyədən yüksək olduqda əmm mənfi təsiri ciddi

təzahür olunur.

İnflyasiyanın yaranmasının və yüksəməsinin bir səbəbi də istehsalın aşağı düşməsidir. Ümumiyyətlə istehsalın həcmnin dəyişməsinə görə inflyasiyanı təsnifləndirən zaman beynəlxalq iqtisadi ədəbiyyatda yalnız staqflyasiya fərqləndirilir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, staqflyasiya “staqflyation” sözündən gəlmədi və mənası “durma”, “dayanma” deməkdir, yəni bu nə azalmanı nə də artırmanı ifadə etmir.

İnflyasiya müxtəlif şəraitlərdə baş verə bilər. Ölkədə inflyasiya olsun və bununla bərabər istehsalda arta bilər, istehsal dayana bilər, eyni zamanda istehsal aşağı düşə bilər. Bu 3 vəziyyətin hər bir bütün ölkələrdə ola bilər. Hər halda 3 hal ola bilər və bütün hamısını staqflyasiya adlandırmaq düzgün deyil. İnflyasiyanın artması həmçinin xarici ticarət balansını və kapital axını da təsir göstərir. Bu göstəricilər valyuta balansında öz əksini tapır. Valyuta balansını müsbət saldo ilə olduqda inflyasiyanın aşağı düşməsinə milli valyutanın kursunu qalxmasına imkan yaradır. Bu o vaxt baş verir ki, ölkənin mal və xidmətlər ixracı idxaldan çox olsun. Əksinə olduqda, yəni ölkənin balansını mənfi saldo ilə olduqda, o inflyasiyanın sürətlənməsinə gətirib çıxarır və avtomatik olaraq milli valyutanın dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Amma bu mənfi saldo dövlətin xarici mənbələrdən borcalması və kapital axını hesabına örtülürsə inflyasiya dərhal təsir etmir, onun təsiri bir neçə il sonra, yəni borcların ödənilməsi zamanı təzahür edir.

İnflyasiyanın artmasının digər bir amili məhsulların maya dəyərinin artmasıdır. Bu amillə meydana çıxan inflyasiya iqtisadi ədəbiyyatda adətən maya dəyəri inflyasiyası adlandırılır. Maya dəyərinin özünün artması müxtəlif amillər hesabına olub bilər və bu amillər hesabına artan maya dəyərinin inflyasiyaya təsiri də eyni deyildir. Bu amillər iki böyük qrupa

ayrılır-xarici və daxili amillər.

Daxili amillər adətən İEÖ-də ilk növbədə həmkarlar təşkilatının təzyiqi nəticəsində əmək haqqının artırılması ilə əlaqədardır. Əmək haqqı qalxırsa avtomatik olaraq maya dəyəri də qalxır. Maya dəyərinin qalxması qiymətlərin qalxması deməkdir. Çünki pul kütləsi artır və artdıqca avtomatik olaraq qiymət artımı gəlməlidir. Qiymət artımı isə əlbəttə ki, inflyasiya əmələ gətirir. Təbii ki, çox ciddi bir amil deyil, amma nəzərə çarpacaq amillərdən biridir.

İnflyasiya amillərindən biri də maliyyə vasitəçiliyinin aşağı səviyyədə olması və maliyyə bazarının formalaşmamasıdır. Məsələ burasındadır ki, dövriyyədə olan pul məbləği hesablarda və ya sandıqlarda qalırsa, pula olan tələbi ödəyə bilmir. Bununla da pulun dövr sürətini azaldır və emissiyaya məcburi şərait yaradır. Emissiya isə son nəticədə qiymətlərin artmasına və inflyasiyaya səbəb olur.

Ümumiyyətlə, inflyasiyanın təsnifləndirilməsi müxtəlif əlaqələrinə görə həyata keçirilir. Bu əlamətlərə inflyasiyanın həcmi, amilləri, səbəbləri, iqtisadiyyatda rolu və s. aiddir. İnflyasiyanın yaranmasının aşağıdakı forma və növləri vardır:

İnflyasiyanın artım sürətindən asılı olaraq 3 əsas növünü fərqləndirirlər-mötədim (sürünən), hallopirik (çaparaq,sürətli), hiperinflyasiya.

Mötədim (mülayim, sürünən)-bu inflyasiyanın aşağı pilləsidir. Mötədim inflyasiya şəraitində ölkədə qiymətlərin ümumi səviyyəsi orta hesabla 10%-ə qədər artır. Bu zaman pullar öz dəyərini saxlayır, bağlanmış saziş və müqavilələrin qiyməti mövcud reallığa uyğun olur, iqtisadiyyat əsasən normal inkişaf edir. Qərribə səslənsə də bu növ inflyasiya iqtisadiyyatı müəyyən dərəcədə canlandıraraq hərəkətə gətirir. Bu ideya ondan irəli gəlir ki, pul kütləsinin artımı buraxılan məhsulun həcmnin artırılması üçün

özünə məxsus stimül yaradır, istehsalın genişlənməsi isə istifadə olunmayan istehsal amilləri nə qədər çoxdursa bir o qədər yüksək olacaqdır. Dövriyyədə olan pul kütləsinin artımı tədiyyə dövriyyəsini sürətləndirir və investisiya fəaliyyətinin formalaşmasına şərait yaradır. Öz növbəsində istehsalın artımı qiymətlərin yeksək olduğu halda əmtəə və pul kütləsi arasında tarazlığın bərpasına gətirib çıxarır.

İEÖ-in əksəriyyətinə inflyasiyanın bu növü xasdır. Mülayim inflyasiya müəyyən dərəcədə iqtisadiyyatı hərəkətə gətirir, onu stimullaşdırır. Çünki qiymətlərin artımı gözləniləndə əhali daha çox məhsul və xidmətlər əldə etməyə çalışır ki, bu da istehlakçıları təklifi artırmağa sövq etdirir, nəticədə bazarda məhsul bolluğu yaranır. İstehlakçılar da qiymətlərin artmasını gözlədikləri üçün daha çox məhsul və xidmətlər almağa çalışırlar. Təbii olaraq əhali əlində olan pullara daha çox məhsullar almağa, habelə müxdəlif xidmətlərdən faydalanmağa çalışır. Bu meyil isə istehsalçılara öz fəaliyyətini genişləndirmək imkanı yaradır. Nəticədə yeni istehsal sahələri yaranır, təzə iş yerləri açılır, müxdəlif xidmət-servis dairələri genişlənir. Həmçinin qiymətlər müxtəlif sahələr üzrə müxtəlif sürətlərlə artdığı üçün iqtisadi ehtiyatların sahələr üzrə axını dayanır və iqtisadi uyğunsuzluqlar tarazlıqla əvəz olunur. Mötədım inflyasiya bazar təsərufatını saęlamlaşdırır və sahibkarlıq fəaliyyətinə stimül yaranır.

İnflyasiyanın həcminə görə təsnifləşdirmədə hiperinflyasiyanın təyini müasir iqtisadiyyatda və xüsusi ilə Azərbaycan Respublikası üçün çox vacibdir. Dünya ədəbiyyatında hiperinflyasiyanın tərifı ilk dəfə 1958-ci ildə C.Kaqan tərəfindən verilmişdir. Onun tərifinə görə əsasən aylıq inflyasiyanın 50%-dən yuxarı olduğu halda illik inflyasiyanın isə 1000% və ondan yuxarı olduğu halda inflyasiya hiperinflyasiya adlanır.

Xarakterinə görə inflyasiya gözlənilən və qəfil ola bilər. Gözlənilən

inflyasiya zamanı o qabaqcadan nəzərə alınır və proqnozlaşdırılır. Məsələn, istehsalçılar öz məhsullarının qiymətini inflyasiyaya uyğun olaraq qaldırırlar, kredit idarələri faiz dərəcəsini, borc verən isə alacaqları borcun həcmi artırır. Əhali də qiymətlərin artmasına uyğunlaşaraq öz istehlaklarını yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Nəticədəüzlənildən inflyasiya zamanı onun nəticələrini yumşaltmaq, mülayimləşdirmək mümkün olur. Qəfil inflyasiyada qiymətlərin 10% qalxdığı şəraitdə də iqtisadi əziyyət əhəmiyyətli dərəcədə pisləşir. Hiperinflyasiya zamanı isə iqtisadiyyatın bütün sahələri iflic vəziyyətə düşür.

Bazar iqtisadiyyatının olmasından asılı olaraq inflyasiya gizli və açıq xarakter daşıyır. Bazar iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün açıq inflyasiya səciyyəvidir. Başqa sözlə qiymətlərin mərkəzləşmiş qaydada dövlət tərəfindən deyil, bilavasitə təsarüfatçılıq edən subyektlər qoyulduğu yerdə açıq inflyasiya baş verir, inzibati amirlik sistemində malik olan ölkələrin iqtisadiyyatına gizli inflyasiya xasdır. Müəyyən əmtəələrə olan tələb təkliflə tarazlaşmadıqda “qara” bazarda onların qiymətləri yüksəlir, dövlət ticarətində isə sabit qalır. Bu hal uzun müddət davam etdikdə dövlət ucərətində də qiymətlər yüksəlir. Qiymətlərin bu cür yüksəlməsi əvvəllər müvəqqəti hal hesab edirdilər, sonralar isə çeşidin dəyişməsi kimi izah edirdilər. Qiymətlər üzərində ciddi nəzarət inflyasiyaya açıq şəkildə təzahür etməyə imkan vermirdi və o, gizli xarakter daşıyır. Zahirən qiymətlər sabit qalır, lakin pulun kütləsi artdığına görə əmtəə qıtlığı meydana gəlir. Bu ölkələrdə dövlət inflyasiyanın səbəblərini deyil, onun nəticələrini ləğv etməyə çalışır.

Balanslaşdırılmış inflyasiyada müxtəlif əmtəələrin qiymətləri bir-biri ilə müqayisədə dəyişməz proporsiyada artır. Balanslaşdırılmamış inflyasiyada isə müxtəlif əmtəələrin qiymətləri bir-biri ilə müqayisədə daim müxtəlif

proporsiyalarda cəyişir. Məsələn , ən zəruri gündəlik tələbat məhsullarının bir qisminin (ət,qənd,çay) qiymətinin 40%, digər qisminin (çörək,yanacaq) qiymətinin 7% artması balanslaşdırılmamış inflyasiyaya misal ola bilər.

Yaranma usullarına görə inflyasiyanın aşağıdakı növlərinin fərqləndirmək olar:

- xərclər inflyasiyası istehsal faktorlarına, əsasən istehsal resurslarına qiymətlərin qalxması, bunun nəticəsində tədavül və istehsal xərclərinin artması və onlarla birgə istehsal olunan malların qiymətlərinin qalxmasıdır.
- tələb inflyasiyası tələbin təklifdən çox olması nəticəsində qiymətlərin qalxmasıdır.
- təklif inflyasiyası istehsal resurslarının tam istifadə olunmaması şəraitində istehsal xərclərinin qalxması ilə nəticələnən qiymətlərin qalxmasıdır.
- idxal inflyasiyası xarici faktorların təsiri nəticəsində, məsələn, ölkəyə həddən çox xarici valyuta axını və import qiymətlərinin qalxması ilə yaranan inflyasiyadır. Belə ki, xaricdən axıb gələn valyuta ölkənin mərkəzi bankı tərəfindən milli valyutaya dəyişdirilir və bu zaman məcburiyyət qarşısında arxasında əmtəə kütləsi olmayan əlavə milli valyuta emissiya edilir.
- kredit inflyasiyası hədsiz kredit ekspansiyasının yaratdığı inflyasiyadır. Kredit : «spansiyası dedikdə, uzun və qısamüddətli kreditləşmənin miqyasının genişlənməsindən söhbət gedir.

Mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisə olan inflyasiyanın sosial iqtisadi nəticələri də mürəkkəbdir. Bir çox nəzəriyyətçilərin fikrincə mülayim və gözlənilən inflyasiya iqtisadiyyatı inkişaf etdirir. Belə ki, pul kütləsinin artımı tədiyyə dövriyyəsinə sürətləndirir, investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə imkan yaradır və s. inflyasiya prosesi sürətləndikcə o, iqtisadiyyatı

müvəqqəti inkişaf etdirən amildən onu ləngidən amilə çevrilir. O iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında olan nisbətlərə pozucu təsir göstərir, təkrar istehsalda ciddi maneyəyə çevrilir və cəmiyyətdə iqtisadi və sosial gərginlik yaradır. Çünki qiymətlərin qeyri-bərabər sürətlə artması istehlak quruluşunu pozur, mübadilə puldan əmtəyə keçir, əmtə çatışmazlığı və istehlak sevlərinin normalaşdırılmış bölgüsü yaranır. Beləliklə, qiymət başlıca funksiyasını - lədavül və tədiyyə funksiyasını tamamiylə itirir ki, heperinflyasiyanın əlamətidir.

Inflyasiya təsərrüfat subyektinin maraqlarına müxtəlif təsir göstərir. Belə ki, inflyasiya şəraitində əsas vəsaitlərin qiyməti azalmağa doğru təhrif olunur. Müəssisədə bu vəziyyət iki mövqedən nəzərdən keçirilə bilər. Müəssisə rəhbərliyi öz müəssisəsinin həcmnin reklamına çalışırsa, aktivlərin dəyərinin aşağı qiymətləndirilməsi arzuolunmazdır. Əksinə, rəhbərlik müəssisəni səhmləşdirmək istəyirsə və bu da müəyyən imtiyazlara səbəb olacaqsa, bu halda aşağı qiymətləndirmə onun xeyrinədir.

Müəssisə rəhbərliyi mövqeyindən inflyasiya müəssisənin iqtisadi potensialının azalmasına səbəb ola bilər. Belə ki, bu, xammal və materialların alışı qiymətindən aşağı qiymətə silinməsinə, eləcə də yüksək olmayan amortizasiya ayırmaları nəticəsində mənfəət artımına və beləliklə də artırılmış vergilərin ödənilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Inflyasiyanın təsirinin ziddiyyətliyi onunla səciyyələnir ki, balansın aktivinin bəzi maddələri (materiallar, əsas vəsaitlər, istehsal ehtiyatları) hesabatda bazar qiymətindən aşağı, pul vəsaitləri (valyuta hesablarından başqa) və hesablardakı vəsaitlər (debitor borcları) balans tərtib olunan dövrə hesabat tarixinə mövcud qiymətlə əks etdirilir.

Bəliklə, inflyasiya vergilər vasitəsilə əhalinin pul vasitələrinin dövlət tərəfində gizli mənimsənilməsinə şərait yaradır. Mülayim inflyasiyada

qiymətlərin bir qədər artması onun həcminə müsbət təsir -istərir və onu stimullaşdırır, inflyasiya daha ciddi olduqda istehsal dövlət nəzarətindən çıxır, bazar mexanizmindən dərin dəyişiklər baş verir. O nə qədər yüksək irsa real tələbatlar daha çox əks etdirir, qiymətə və tələbə daha çox təsir edir, veksalçılar istehsala yeni avadanlıqlar cəlb etməkdən daha çox, köhnə əmək tutumlu texnologiyadan istifadə etməyi üstün tuturlar. Bu da texniki tərəqqinin ləngiməsinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiyanın ən ağır yeri və ölkədə sosial narazılıq yaradan cəhəti onun işsizliklə əlaqəsidir.İqtisadi nəzəriyyədə Filips əyrisi adı ilə məlum olan göstərici meyarlarına görə, ölkədə baş verən inflyasi ilə işsizlik arasında müəyyən bir asılılıq var. Bu nisbət özünü ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cür təzahür etdirir. Ümumi şəkildə inflyasiya yüksəlməyə doğru meyl etdikdə, iş qüvvəsinə olan tələbat adətən artır. Əksinə ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi sabit qaldıqda, yaxud azalmağa meyl etdikdə isə iş qüvvəsinə olan tələbat aşağı düşür, yəni işsizlik artır.Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq, xüsusilə keçid mərhələsində olan dövlətlərdə, bu meyillər müxtəlif səbəblərin təsiri altında dəyişə bilər.

Inflyasiyanın ziddiyyətliyi onunla xarakterizə olunur ki, öhdəliklərini (bütün növ kreditör borcları, ödənmə vaxtı çatmış borc qiymətli kağızlar) kağız pul formasında ödəməli olan müəssisə borclarını dəyəri aşağı düşmüş pulla ödədiyindən əlverişli imkan əldə edir. Bununla yanaşı, balansda müəssisənin dövriyyə aktivlərinin ilkin dəyəri ilə qiymətləndirilməsi dövriyyə fondlarının real dəyərinin təhrif olunması ilə şərtlənir. Bu, müəssisənin kreditödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur, onun likvidliyi təhrif olunur.

Balansın aktivi üzrə maddələrin real dəyərinin aşağı salınması müvafiq xərclərin azalmasına (o cümlədən amortizasiya ayırmalarının), beləliklə,

satılmış məhsulun faktiki maya dəyərinin təhrif olunmasına şərait yaradır. Nəticədə, mühasibat hesabatında mənfəət əsassız artırılmış olur, əlavə vergi ödənilir.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə vəziyyətinə inflyasiya proseslərinin təsiri aşağıda göstərilən vəziyyətlərlə səciyyələnir:

- müəssisənin əmlakının real dəyəri aşağı düşür;
- əmtəə-material qiymətlilərinin real dəyəri və amortizasiya xərcləri azalır, nəticədə, bir tərəfdən əsassız olaraq məhsulun maya dəyəri azalır, digər tərəfdən əsassız olaraq mənfəət artır;
- müəssisə kapital qoyuluşunu həyata keçirmək üçün lazımı həcmdə pul vəsaitləri toplaya bilmir;
- müəssisənin taktiki, qısamüddətli maraqları ön plana çəkilir ki, bu da istehlak fondunun artması və yığım fondunun azalması ilə səciyyələnir;
- milli valyuta kursunun aşağı düşməsi müəssisənin bütün gəlir növlərinin qiymətdən düşməsinə səbəb olur;
- faktiki əldə edilmiş mənfəətdən büdcəyə vergi ödənilir.

1.2. İnflyasiya şəraitində maliyyə hesabatlarının yenidən qiymətləndirilmə-sinin nəzəri məsələləri

Mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtib olunması müəssisə uçot əməliyyatlarının aparılmasının yekun mərhələsidir. Mühasibat hesabı müəssisənin əmlak və maliyyə göstəricilərini xarakterizə edən, hesabat dövründə bütün təsərrüfat fəaliyyəti əməliyyatlarının uçotda əks olunması nəticələrini yekunlaşdırmaqla, qəbul olunmuş uçot modelinə uyğun olaraq idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasından istifadə ediləcək informasiya

sisteminin yaradılmasını təmin edir.

Mühasibat hesabatı iqtisadi informasiyaların hazırlanması sistemində mühüm rol oynayır. O, uçotun bütün formaları (mühasibat, statistika, operativ-texniki) üzrə hazırlanmış informasiyalardan istifadə etməklə, bütün istifadəçilər üçün plan, normativ uçot göstəricilərinin müqayisə olunmasının geniş formada şərhini göstərməklə, etibarlı və aydın formaya salınmasını təmin edir. Mühasibat hesabatının formalaşmasının tərkibi, məzmunu və metodiki əsasları, «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Qanununda müəyyən olunmuşdur. Həmin qanunda Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotunun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi qaydaları, mühasibat (maliyyə) hesabatının tərtib olunması prinsipləri, nəşr qaydası, mühasibat uçotu informasiyalarının düzgünlüyünün təminatı müəyyən olunmuşdur.

Əgər inflyasiya il ərzində 3-5%-dən çox olarsa təşkilatın maliyyə nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir:

1. İnflyasiya təşkilatın bütün daxilolmalarını və gəlirlərini dəyərdən salır. Təşkilata daxil olan ödənişlərin cüzi gecikdirilməsi ona aid olan gəlir hissəsini tam almamasına gətirib çıxarır.
2. İnflyasiya dövriyyə vəsaitinə olan tələbatın hədsiz dərəcədə artmasına gətirib çıxarır, beləki, əvvəlki dövrün qiymətləri ilə məhsulun maya dəyərində nəzərə alınan xərclərin bir çoxu təşkilatın cari dövründə real xərclərin dəyərini ödəmir.
3. İnflyasiya təşkilatın kapitalının, onun aktivlərinin və öhdəliklərinin real dəyərini təhrif edir.
4. Fəaliyyətin nəticələri haqqında maliyyə hesabatı həmişə obyektiv olmur, beləki balansın müxtəlif maddələri fərqli sürətdə öz dəyərini itirir. Məsələn, debitor borcu öz dəyərini itirir və borc pulun alıcılıq

qabiliyyətinin azalması dəyərində təşkilatın gəlirinin itirilməsinə gətirib çıxardır. Və əksinə, kreditor borcu olan bəzi təşkilatlara xeyir verir, çünki təşkilat alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşmüş pulla öz öhdəliklərinə görə ödəmələr aparır.

5. Yüksək inflyasiya investisiya fəaliyyətini çətinləşdirir və azaldır, istehsalın genişləndirilməsi üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərin “yeyilməsinə” gətirib çıxarır.

6. Kapitalın sadə təkrar istehsal prosesini zəiflədir.

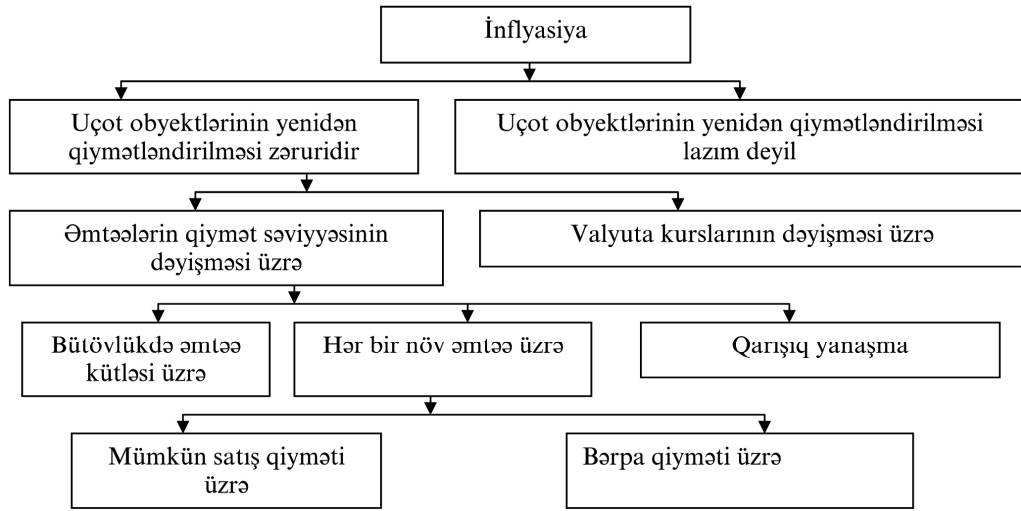
7. Əvvəlki dövrlərdə əldə olunan əsas vasaitlər və istehsal ehtiyatları öz dəyərini hazır məhsula köçürməsi vaxt etibarını ilə gecikir, buna görə məhsulun maya dəyərini aşağı düşməsinə gətirib çıxardır.

8. Cari xərclər və əsas vasaitlərin amortizasiyası daha yüksək alıcılıq qabiliyyətli qiymət üzrə hesablanır, maliyyə nəticələrinin müəyyən olunması zamanı isə daha aşağı alıcılıq qabiliyyəti olan pul ilə qiymətləndirilərək cari dövrdə daxil olan məbləğdən çıxılır. Bu fəaliyyət maliyyə nəticələrinin yüksəlməsinə, vergitutumlu gəlirin artmasına, təşkilatın sərəncamında qalan mənfəətin və xalis mənfəətin azalmasına gətirib çıxardır və s.

Bütün bunlar idarəçilik qərarlarının qəbul olunma prosesində inflyasiyanın səviyyəsinə nüfuz edən amillərin təsiri nəticəsində təşkilatın itkilərini qiymətləndirməyə imkan verən metodlardan istifadə olunmasını şərtləndirir.

Dünya təcrübəsində inflyasiyanın təsirinin uçotu və təhlilinə yanaşmaları aşağıdakı sxem formasında sistemləşdirmək olar (şəkil 1.1).

Hesabatın yenidən qiymətləndirilməsi metodlarını nəzərdən keçirək.

Şəkil 1.1. İnflyasiya şəraitində uçotun təşkilinin alternativ variantlarının təsnifatı.

Müəssisənin aktivlərinin və öhdəliklərinin dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi və ya yenidən müəyyənləşdirilməsi kapitalda artımı və ya azalmanı yaradır. Bu artımın və ya azalmanın gəlir və xərc anlayışlarına uyğun gəlməsinə baxmayaraq kapitalın saxlanılmasının müəyyən konsepsiyalarına müvafiq olaraq onlar mənfəət və zərər haqqında hesabatda təqdim edilmir. Bu artım və ya azalma kapitalın saxlanılmasına düzəlişlər və ya yenidənqiymətləndirmə üzrə ehtiyat adı altında müvafiq olaraq Mühasibat balansında və Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatda əks olunur. Hazırda bir sıra səbəblər, o cümlədən dövlət tərəfindən valyuta kurslarının müəyyən dərəcədə tənzimlənməsi, yerli mallara münasibətdə qoruyucu siyasət və başqaları mühasibat elmi və təcrübəsində əmtəə kütləsinin qiymət indeksləri əsasında yenidən qiymətləndirilməsinin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Əmtəə qiymətləri kurslarının dəyişməsi üzrə hesabatların yenidən qiymətləndirilməsi metodikası müəssisənin maliyyə vəziyyətinə və

onun hesabatına inflyasiyanın təsirinin qiymət indekslərindən istifadə etməklə müəyyən edilməsi ilə səciyyələnir. Burada iki əsas konsepsiya mövcuddur: a) kapitalın maliyyə təbiəti konsepsiyası; bu zaman aktivlər uçotda ya nominal qiymətlə ya da ümumi qiymət indeksi vasitəsi ilə eyni alıcılıq qabiliyyətli pul ölçüsündə ifadə olunmuş qiymətlə əks etdirilir; b) kapitalın əşya – maddi təbiəti konsepsiyası; bu konsepsiyaya konkret məhsul nomnenklaturası və mallar üzrə fərdi qiymət indeksinə və yaxud fərdi və ümumi qiymət indekslərinin kombinə olunmasına istiqamət götürülür.

Hər iki konsepsiya iki metodika kimi 15 №-li beynəlxalq uçot standartında öz əksini tapmışdır. Birinci metodika «Mühasibat uçotu obyektlərinin eyni alıcılıq qabiliyyətli pul ifadəsində qiymətləndirilməsi metodikası» (General Price Level Accounting – GPL), ikinci «Cari dəyərlə mühasibat uçotu obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsi metodikası» (Current Cost Accounting – CCA) kimi məlumdur.

Birinci metodikanın əsasını Q.Svineyin kapitalı firmaya qoyulmuş pul vəsaitləri kimi səciyyələndirməsi ideyası (passivin dominantı), ikinci metodikanın əsasını isə U.Patonun kapitalı müəyyən material və qeyri material qiymətlilərinin məcmuu kimi (aktivin dominantı) səciyyələndirməsi ideyası təşkil edir. Bu metodikalarda əsas cəhət dolayısı anlayışla gəlirin (zərərin) müəyyənləşdirilməsi, eləcə də onun hesablanması qaydasıdır, o cümlədən yenidən hesablanmış aktivlər və passivlər arasındakı uyğunsuzluğun müxtəlif üsullarla bölüşdürülə bilən olmasıdır.

GPL metodikasının məntiqini daha sadə formada şərh etsək, müəssisəyə qoyulmuş, balansın passivində əks etdirilmiş kapitalın həmin anda müəyyən alıcılıq qabiliyyətli pul ifadəsində əks etdirilməsi başa düşülür. Əgər müəyyən dövrdən sonra pul vahidinin alıcılıq qabiliyyəti dəyişmişdirsə və

bu ümumi qiymət indeksinin səviyyəsi ilə göstərilirsə, onda kapital yeni alıcılıq qabiliyyətinə malik qiymətlə yenidən qiymətləndirilməlidir. Lakin bu yenidən hesablama birbaşa deyil, dolayısı ilə əsasən balansın aktiv maddələri çərçivəsində passiv maddələrlə bağlı yenidənqiymətləndirmə yolu ilə həyata keçirilir.

Monetar aktivlər (öhdəliklər) yenidən qiymətləndirilmiş hesabatda nominal (və ya dəyəri ilə), qeyri monetar aktivlər (öhdəliklər) isə ümumi qiymət indeksi vasitəsilə ilkin dəyərlərin yenidən hesablanması yolu ilə əldə edilən şərti qiymətlə əks etdirilir. Bu metodikanın çatışmazlıqlarından bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, təhlilin məqsədləri üçün hesabatın yenidən hesablanması zamanı digər yanaşmalardan da, o cümlədən cari bazar qiymətindən və fərdi qiymət indekslərindən də istifadə olunması zəruridir. Məhz belə yanaşma CCA metodikası vasitəsi ilə gerçəkləşdirilir. Həmin metodikaya əsasən hesabat tərtib edilərkən aktivlər cari qiymətlə göstərilir. Əsas problem balans maddələrinin cari qiymətlərinin formalaşmasının xeyli mürəkkəbliyi və subyektivliyi ilə səciyyələnir. Məhz bu aspektə görə CCA metodikası daha çox tənqid edilir.

Hər hansı bir obyektin cari dəyəri üç əsas metod ilə müəyyən edilir: 1) aktivlərin mümkün satış qiyməti ilə; 2) bərpa dəyəri ilə; 3) iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun xərclərlə. İlk iki metoddan daha geniş istifadə olunur.

Qarışıq yanaşma metodu CCA metodikasının bir növü olub inflyasiya nəticəsində müəssisənin əldə etdiyi dolayısı gəlirin (zərərin) bölüşdürülməsi qaydasına görə ondan fərqlənir. Qarışıq yanaşmada xüsusi vəsait mənbələri ümumi qiymət indeksi vasitəsi ilə yenidən hesablanır (GPL metodikasında olduğu kimi), aktivlər fərdi qiymət indeksi ilə hesablanır, aktiv və passivin yenidən hesablanmış qiymətləri arasındakı fərq inflyasiyanın təsirindən

yaranan gəlir (zərər) kimi nəzərdən keçirilir və «Bölüşdürülməmiş mənfəət» maddəsinə aid edilir.

Beləliklə, bu metodikanın əsas qaydası onunla səciyyələnir ki, inflyasiya şəraitində qiymətin dəyişməsinin təsiri ilə avans edilmiş kapitalın artımı iki hissədən ibarətdir: birinci hissə, ümumi qiymət indeksi vasitəsi ilə hesablanmış xüsusi kapitalın onun məcmuu alıcılıq qabiliyyətinin saxlanmasını təmin edən həcmdə artımı, ikinci hissə, müəssisənin aktivlərinin qiymətinin dəyişməsi ilə şərtlənən inflyasiya mənfəətidir.

Qiymətlər müxtəlif səciyyəvi və ya ümumi siyasi, iqtisadi və sosial qüvvələr nəticəsində müddət keçdikcə dəyişir. Tələb və təklifdə və texnoloji mühitdə baş verən dəyişikliklər kimi səciyyəvi qüvvələr fərdi qiymətlərin əhəmiyyətli dərəcədə və bir- birindən asılı olaraq azalmağına və artmağına səbəb ola bilər. Bundan əlavə ümumi qüvvələr qiymətlərin ümumi səviyyəsində və nəticə etibarilə pulun ümumi alıcılıq qabiliyyətində dəyişikliklərlə nəticələnə bilər. İnflyasiyalı iqtisadiyyatda, maliyyə hesabatları yalnız hesabat tarixində mövcud olan qiymətləndirmə vahidləri ilə ifadə olunarkən səmərəli olur. Bundan əlavə, maliyyə hesabatlarının yenidən təqdim olunmadan əvvəl ayrıca təqdim olunması müsbət qarşılanmır. Dövlət sektorunda bir çox təşkilatlar öz maliyyə hesabatlarına büdcə ilə müqayisələri asanlaşdırmaq üçün müvafiq büdcə məlumatlarını daxil edirlər. Valyutası inflyasiyalı iqtisadiyyatın valyutası olan təşkilatın maliyyə hesabatları hesabat tarixində mövcud olan qiymətləndirmə vahidləri ilə hesablanmalıdırlar. Hesabat tarixində qüvvədə olan qiymətləndirmə vahidləri ilə əks etdirilməyən maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın məbləğləri, ümumi qiymət indeksi tətbiq olunmaqla yenidən təqdim edilir. Monetar maddələr yenidən təqdim edilmir, belə ki, onlar artıq

hesabat tarixində qüvvədə olan pul vahidləri ilə əks etdirilmişdir. Monetar maddələr saxlanılan pullar və müəyyənləşdirilmiş və müəyyən edilə bilən pul məbləği ilə alınacaq və ya ödəniləcək aktiv və öhdəliklərdir. İndeks ilə bağlı istiqrazlar və kreditlər kimi, razılaşma əsasında qiymət dəyişiklikləri ilə bağlı olan aktiv və öhdəliklərə, hesabat tarixində ödənməyən qalığın müəyyən olunması məqsədilə razılaşmaya əsasən düzəliş edilir. Bu maddələr yenidən təqdim olunan maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda düzəldilmiş məbləğləri ilə əks etdirilir. Bütün digər qeyri- monetar aktivlər və öhdəliklər yenidən təqdim olunur. Əksər qeyri-monetar maddələr onların əldə edilmə tarixindən mövcud olan məbləğlə ifadə olunan vaxtdan bəri ilkin dəyərlə və ya amortizasiya çıxılmaqla ilkin dəyərlə uçota alınır. Hər maddə üzrə yenidən təqdim olunmuş ilkin dəyər və ya amortizasiya çıxılmaqla ilkin dəyər, onun ilkin dəyəri və yığılmış amortizasiyasının cəminə alış tarixindən hesabat tarixinə qədər qiymətlərin ümumi indeksində baş verən dəyişiklik məbləğinin tətbiq edilməsi ilə müəyyən edilir. Bütün məbləğlər gəlir və xərc maddələrinin ilkin olaraq qeydə alındığı tarixdən sonra ümumi qiymət indeksində baş verən dəyişikliyin tətbiq edilməsi ilə yenidən təqdim olunmalıdır. İnflyasiya dövründə pul aktivləri pul öhdəliklərindən artıq olan təşkilat alıcılıq qabiliyyətini itirir, pul öhdəlikləri pul aktivlərindən artıq olan təşkilat isə aktiv və öhdəliklərin qiymət səviyyəsinə bağlı olmadığı dərəcədə alıcılıq qabiliyyətini yüksəldir. Xalis monetar maddələr üzrə bu mənfəət və ya zərər qeyri-monetar maddələrin, toplanılan mənfəət və ya zərərin və maliyyə fəaliyyətinə dair hesabatın yenidən təqdim olunmasında olan maddələrdən və indeksə bağlı aktiv və öhdəliklərə düzəlişlərdən yaranan fərq kimi yaranır.

Əvvəlki hesabat dövrləri üzrə müvafiq göstəricilər onların ilkin dəyər və ya cari dəyərə əsaslanmasından asılı olmayaraq, ümumi qiymət indeksini

tətbiq etməklə yenidən təqdim edilir, belə ki, müqayisəli maliyyə hesabatları hesabat dövrünün sonunda mövcud olan qiymətləndirmə vahidləri ilə təqdim olunur. Daha erkən dövrlər üzrə açıqlanan məlumatlar, həmçinin hesabat dövrünün sonunda qüvvədə olan qiymətləndirmə vahidləri ilə təqdim olunur.

1.3 İnflyasiya şəraitində maliyyə-idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması problemləri

Müəssisə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas maliyyə qərarları hər şeydən əvvəl uzunmüddətli xarakter daşıyır və bu, investisiya layihələrinin seçilməsi ilə bağlıdır. Aparılan hesablamaların keyfiyyəti pul daxilolmalarının düzgün proqnozundan və menecer tərəfindən nəzərdə tutulmuş investisiyanın məqbul səmərəliliyi səviyyəsindən asılıdır. Hesablamalarda iki prinsip əsas götürülməlidir: a) inflyasiyanın proqnozlaşdırılması səviyyəsinə düzəlişi özündə əks etdirən modifikasiya olunmasında diskontlaşma əmsalının tətbiqi təmin olunmalıdır; b) digər bərabər şəraitdə qısa müddətə gerçəkləşdirilə biləcək layihələrə üstünlük verilməlidir. İnflyasiya şəraitində həmçinin bir sıra sadə qaydalar gözlənilməlidir:

- hesablaşma hesabında artıq pul vəsaitlərini saxlamamaq, tanışlara və kontragentlərə borc və kreditlərin verilməsini azaltmaq;
- sərbəst pul vəsaitini ya əmlakın alınmasına, ya da mütləq gəlir gətirəcək işlərə yönəltmək.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi prosesində müəssisələrin (firmaların) müstəqilliyi artır, mənfəət göstəricisi təsərrüfat subyektlərinin istehsal, kommersiya, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə

edən mühüm iqtisadi parametərə çevrilir. Ona görə də, müasir dövrdə müəssisənin (firmanın)maliyyə vəziyyətinintəhlili və kompleks qiymətləndirilməsinin mənfəət və rentabellik kimi maliyyə nəticələri əsasında aparılması tamamilə təbii və qanunauyğun görünür. Çünki, mənfəət istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm göstərici olmaqla bir tərəfindən müəssisənin (firmanın) iqtisadi və sosial inkişafının əsas maliyyələşdirilməsi mənbəyi rolunda, digər tərəfdən dövlət və yerli büdcənin gəlirlərinin formalaşdırılması amili kimi çıxış edir. Məhz bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istər təsərrüfat subyektləri və istərsə də dövlət mənfəətin mütləq məbləğinin artırılmasında daim maraqlı olur.

İdarəetmə situasiyasının mürəkkəbliyindən, onun konkret məzmunundan, idarəetmənin məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq qərarların qəbul edilməsinin konkret prosedurası və ya operqramı hazırlana bilər, yəni idarəetmə tsiklinin elementləri müəyyən oluna bilər. İdarəetmə tsiklinin bütün mərhələlərinin ardıcıl həyata keçirilməsi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi texnologiyasını təşkil edir. İdarəetmə qərarlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə birtipli proses dörd mərhələdən ibarətdir: Problemin əsaslandırılması. qərarın və vəzifələrinin müəyyən edilməsi. İnformasiyanın yığılması və problemin həlli üçün lazım olan resursların öyrənilməsi. İdarəetmə qərarlarının hazırlanması. İdarəetmədə qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi. Birinci mərhələdə idarəetmə obyektini öyrənilir, onun xarici və daxili mühitinə dair məlumatlar toplanır. Bu mərhələdə həll olunan problem əsaslı və dəqiq şəkildə ifadə olunmalıdır. Qərarın məqsədi, vəzifələri, məqsədin əldə edilməsi kriteriləri dəqiq müəyyən olunur. İkinci mərhələ informasiyanın yığılması, oxşar problemlərin həlli təcrübəsinin öyrənilməsi, həll ediləcək

problem üzrə biliklərin həcmi və səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, problemin həlli üçün lazım olan resursların öyrənilməsi məsələlərini əhatə edir. Üçüncü mərhələdə qərarların hazırlanması üçün müxtəlif modellər və metodlardan istifadə olunur, idarəetmə qərarlarının modeli hazırlanır. Mühüm əməliyyatlardan biri qərar layihəsinin bir neçə variantının hazırlanmasıdır. Sonra bu variantlar içərisindən ən səmərəlisi seçilir. Qərar layihələri geniş müzakirə olunmalıdır. Qərarın layihəsinin mütəxəssislər və idarəetmə aparatı işçiləri arasında müəssisə yığıncaqlarında və müşahidə şuralarında geniş müzakirəsi istehsalın idarə edilməsinə bütün əməkdaşların cəlb olunmasına, qərarın ən yaxşı variantının və onun həyata keçirilməsi metodlarının seçilməsinə imkan verir.

Dördüncü mərhələ idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsini əhatə edir. İdarəetmə qərarının ən yaxşı variantı inzibati aktlarla rəsmiyyətə salınır. Bu zaman qərarın yerinə yetirilməsi müddəti, məsul şəxslər, lazımi resurslar, yerinə yetirmə metodları və hesabatların təqdim olunması metodları göstərilməlidir.

İnflyasiya şəraitində investorlar öz kapitalını qorumaq məqsədi ilə onu yüksək faizlə borca verirlər ki, onun səviyyəsi nominal dərəcədən inflyasiyaya düzəliş həcmində fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, qərbin uçot-təhlil təcrübəsində həmin terminologiya başqa xarakter daşıyır: real faiz (*real rate of interest*) inflyasiya əlavəsi daxil olmaqla faiz dərəcəsini əks etdirir ki, məhz bu dərəcə kapital bazarında istifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatında istiqrazlar təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrindən biridir. İnflyasiya şəraitində investorlar, birincisi, qısamüddətli kredit verilməsinə üstünlük verirlər, ikincisi, uzunmüddətli investisiya üçün öz kapitalına görə yüksək faiz tələb edirlər.

Bu zaman inflyasiya səviyyəsinə uyğunlaşdırılmış dəyişkən faiz dərəcəsi ilə verilən istiqrazlara üstünlük verilir.

Qiyətli kağızların alınması hər bir müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Qiyətli kağızlar üç əsas məqsəd üçün – zəruri likvidlik səviyyəsinin təmin olunması, planlaşdırılmamış gəlirli investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi və gəlir mənbəyi kimi istifadə olunur.

Inflyasiya şəraitində qiymətli kağızları alınan müəssisələrin müflisləşmə riski artır. Ona görə də investisiya portfelinin komplektləşdirilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir.

Debitor borcları müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin təsərrüfat dövriyyəsiindən yayındırılmasını səciyyələndirir. Təbii ki, bu proses müəssisənin gəlirlərinin dolayısı itirilməsi ilə müşayiət olunur. Inflyasiya sürəti yüksəldikcə, bu itkinin səviyyəsi çoxalır. Həmin itkilərin iqtisadi mahiyyəti üç aspektdə öz əksini tapır:

- debitor borclarının ödənmə müddəti nə qədər gecikirsə gəlir də bir o qədər azalır;
- inflyasiya şəraitində debitorlar tərəfindən ödənilən pul vəsaitlərinin qiyməti aşağıdır;
- debitor borcları müəssisənin aktivlərinin mühüm növü olub onun maliyyələşdirilməsi üçün müvafiq mənbə olmalıdır.

Bütün vəsait mənbələrinin öz qiyməti olduğundan debitor borclarının bu və ya digər səviyyəsinin saxlanması müvafiq xərclərlə müşayiət olunur. Məhz bunlarla bağlı qərbdə məhsul satışı zamanı müəyyən güzəştlər edilir ki, debitor borclarının gecikdirilməsi səbəbindən dolayı itkilərin məbləği azaldılsın.

Beləliklə, inflyasiya şəraitində aşağıdakı məsələlərlə bağlı həyata keçirilən tədbirlər daha vacib hesab edilir:

- bazar qiymətinin formalaşması və istehsal xərclərinin səviyyəsinə nəzarət. Inflyasiya şəraitində tarif və qiymətlər qısa aralıq vaxta görə müəyyən edilir. Bazar qiyməti tələb və təklif əsasında formalaşdığından, bir tərəfdən, gələcəkdə əldə ediləcək mənfəət, digər tərəfdən, istehsal məsrəfləri qiymətin tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Belə ki, əgər təklif tələbdən çoxdursa, onda istehsalçı istehsal xərclərini nəzərə almaqla məhsula minimum qiymət təyin edir;
- istehsalın avtomatlaşdırılması və yeni texnologiyanın tətbiqi yolu ilə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi;
- marketinq tədqiqatı;
- aktivlərin səmərəli idarə edilməsi;
- düzgün maliyyə siyasətinin (nağd pulların və debitor borclarının minimuma endirilməsi, kreditor borclarından istifadə edilməsi) işlənilməsi və hazırlanması.

Inflyasiya şəraitində ümumi qayda onunla xarakterizə olunur ki, hər hansı bir əməliyyata pul vəsaitlərinin investisiyası o zaman özünü doğruldur ki, sərmayə qoyuluşunun gəlirliyi inflyasiya tempindən yüksək olsun.

II Fəsil. İnflyasiyanın maliyyə hesabatı göstəricilərinə təsirinin kompleks metodları

2.1. İnflyasiya şəraitində müəssisənin maliyyə hesabatı göstəricilərinə düzəlişlərin aparılması metodları

Uzun müddət inflyasiya və onun mühasibat hesabatı göstəricilərinin düzgünlüyünə təsiri məsələsi milli mühasibat uçotu üçün aktual sayılırdı. Bu onunla bağlı idi ki iqtisadiyyatda ümumi qiymət səviyyəsinin artımında özünü göstərən açıq formalı inflyasiya böyük deyildi. Belə ki inflyasiyanın gizli forması inzibati amirlik sistemində, əmtəə defisiti və “qara” bazar adlanan məhvumda rəsmi qiymətlərə nəzərən çox yüksək idi.

İnflyasiyanın təsirini iki hissəyə ayırmaq olar bilərik. Birincisi, icarə, faiz kimi sabit gəlirlərə daha çox təsir edə bilən və nəticədə real gəlirlər aşağı düşə bilən, ikincisi gəlirləri ticarət gəlirlərinə aid olanlarda isə, gəlir, vergilərin ödənməsi fəaliyyəti olduğu kimi davam edən. Maliyyə fəaliyyəti genişlənəcək və müəssisələrin mühasibatlığı aparıcı əhəmiyyət kəsb edəcək. İnflyasiya mühasibatlığı 1975 ci ildə elmi təsdiqini tapmışdır.

Təqdim olunmuş və ya nəşr olunmuş maliyyə və əmlak vəziyyətini daha adekvat şəkildə əks etdirən hesabatlar təkcə xarici istifadəçiləri üçün deyil, həm də müəssisənin özü üçün də maraqlıdır. Bu baxımdan təhlilin ən mühüm informasiya təşkilatçısı olan maliyyə hesabatının analitikliyinin artırılması, beynəlxalq uçot sisteminin tələblərinə uyğun qurulması, təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dürüst mühasibat hesabatının mövcudluğu təşkilatın cari maliyyə vəziyyəti və onun mümkün dəyişməsi haqqında analitik nəticənin formalaşması üçün zəruridir. Məhz bu istiqamətdə aparılan təhlil əsasında qəbul edilmiş maliyyə qərarlarının nəticələrini qiymətləndirmək mümkündür.

Bunula yanaşı mühasibat hesabatı məlumatlarının dürüstlüyünə inflyasiya prosesləri də bilavasitə təsir göstərir. Inflyasiyanın təsirinin nəzərə alınmaması təşkilatın maliyyə vəziyyəti, onun kapitalının qorunub saxlanması və artırılması haqqında informasiyanın təhrif olunmasına səbəb olur ki, son nəticədə bütövlükdə biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini təhrif etmiş olur. Inflyasiyanın mühasibat hesabatı göstəricilərinə təsirinin nəzərə alınmamasının doğurduğu fəsadlar aşağıdakılardır:

- qiymətin artmasının təsiri nəticəsində satılmış məhsulun maya dəyəri istehlak olunmuş resursların cari maya dəyəri ilə müqayisədə azaldılmış olur;
- maya dəyərinin cari qiymətlərlə deyil, tarixi qiymətlərlə dəyərləndirilməsi inflyasiya şəraitində təsərrü-fat subyektlərinə özlərinin fəaliyyəti prosesində sərf olunmuş material ehtiyatlarının bərpa olunması və əsas vəsaitlərin təzələnməsi imkanlarını azaldır. Nəticədə resursların bərpa olunmasına yönəldilmiş vəsaitin həcmi təşkilatın real tələbatına uyğun olmaya bilər;
- qiymətin artması şəraitində təşkilatın mənfəət məbləği şişirdilmiş (artırılmış) olur. Bərpa qiyməti ilə istehlak olunmuş ehtiyatların dəyərinin yenedən hesablanması mənfəətin məbləğinin azalmasına və ya zərərin artırılmasına gətirib çıxara bilər. Belə yenedən hesablamaların aparılmaması şirkətin menecerində, mülkiyyətçilərdə, eləcə də kreditordlarda yalnız fikir yarada bilər;
- təşkilatın kapitalın saxlanması və artırılması qabiliyyəti haqqında informasiya təhrif olunur ki, bu da, mənfəətin korporativ idarə olunması məsələləri ilə bağlı qərarların qəbul olunması prosesində hesablamaların səhv edilməsi ilə nəticələnir- mənfəət təşkilatın uzunmüddətli maliyyə sabitliyi məqsədi ilə bölüşdürülə bilər;

- təşkilatın cari ödəmə qabiliyyətinin idarə olunması üçün zəruri olan debitor və kreditor borclarının real nisbəti haqqında informasiya yoxdur;
- mühasibat hesabatı informasiyalarının müqayisəliliyi prinsipi pozulur-vaxta görə müqayisə real olmur, nəticədə təşkilatın maliyyə nəticələrinin və pul axıllarının proqnoz təhlilinin informasiya bazasının dürüstlüyü azalır;
- kapital qoyuluşunun səmərəliliyini səciyyələndirən və təşkilatın biznesinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sistemində mühüm hesab olunan əsas maliyyə göstəricilərinin , o cümlədən investisiyanın rentabelliyyətinin və xüsusi kapitalın rentabelliyyəti göstəricilərinin hesablanması təhrif olunmuş nəticələr formalaşdırır. Bu, qəbul edilən investisiya qərarlarının əsaslandırılmasını çətinləşdirir.

Qiymətin dəyişməsinin mühasibat hesabatı göstəricilərinə təsirinin uçotu prosesində qiymətin ümumi və fərdi dəyişməsinə fərqləndirmək lazımdır. Qiymətin dəyişməsi səbəblərindən asılı olaraq onların mühasibat hesabatı göstəricilərinə təsirinin uçotu üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur.

Bir qayda olaraq, inflyasiya dövründə təşkilat aktivinin pul maddələrini alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi səbəbindən itgilərlə üzləşir ki, həmin itgilərin müəyyən hissəsi öhdəliklərin mövcud maddələri hesabına kompensasiya edilir. Müəyyən tarixə pul aktivləri ilə pul öhdəlikləri arasında fərq həmin tarixə xalis pul mövqeyini əks etdirir. Qiymətin ümumi səviyyəsinin yüksəlməsi (inflyasiya) dövründə mənfi xalis pul mövqeyi təşkilat üçün xeyirli olsa da müsbət pul mövqeyi həmin şəraitdə inflyasiyadan itgilərə səbəb olacaqdır.

Digər tərəfdən, qiymətin dəyişməsi səbəbindən kəmiyyətə qiyməti dəyişən aktiv və öhdəliklər qeyri pul (qeyri monetar) maddələrə aiddir. Belə maddələrə ilk növbədə aktivin material maddələri (əmtə-material qiymətliləri ehtiyatları, əsas vəsaitlər, kapital

qoyuluşları), qeyri maddi aktivlər, eləcə də pul maddələrinə aid olmayan digər maddələr daxildir.

Valyuta kursunun tərəddüdü hesabat göstəricilərinin düzgün nəticələrinin alınmasını və verilənlərin müqayisə edilməsini təmin etmir. Bununla əlaqədar olaraq hesabatın düzəlişində qiymət səviyyəsinin dinamikasına əsaslanan düzəliş metodundan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur. Dünya təcrübəsində qiymətlərin dəyişməsinin maliyyə hesabatı göstəricilərinə təsirin 3 düzəliş metodu mövcuddur. Bu metodlar MHBS-in standartında göstərilmiş və aşağıdakı uçot modellərinə əsaslanır:

- Mühasibat uçotu obyektlərinin eyni alıcılıq qabiliyyətinin dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsi modeli. (GPP və ya GPL)
- Mühasibat uçotu obyektlərinin cari dəyərlə yenidən qiymətləndirilməsi modeli. (CCA)
- Əvvəlki 2modeli özündə birləşdirən, mühasibat uçotu obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsinin qarışıq modeli.

Birinci metodika «Mühasibat uçotu obyektlərinin eyni alıcılıq qabiliyyətli pul ifadəsində qiymətləndirilməsi metodikası» (General Price Level Accounting - GPL), ikinci «Cari dəyərlə mühasibat uçotu obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsi metodikası» (Current Cost Accounting - CCA) kimi məlumdur. Birinci metodikanın əsasını Q.Svineyin kapitalı firmaya qoyulmuş pul vəsaitləri kimi səciyyələndirməsi ideyasıdır. (passivin dominantı) eyni alıcılıq qabiliyyətli pul ifadəsində qiymətləndirilməsi metodikası eyni qiymət dəyişməsində maliyyə hesabatlarına təsir edərək, eyni qiymət indeksi ilə düzəliş edərək, alıcılıq qabiliyyətli pul ifadəsi metodudur. Bu metodun əsas məqsədi, investisiyaların alıcılıq qabiliyyətliliyini qorumaqdır. Qısa olaraq, pulun

alıcılıq qabiliyyətliliyindəki zəifliyinin qarşılığında nominal investisiyanı qorumaqdır. İlk Maliyyə Mühasibatlığı ilə ümumi qiymət səviyyəsi metodu arasındakı əsas fərq, metodda istifadə olunan ölçü vahididir. İlk Maliyyə Mühasibatlığı metodunda ölçü vahidi ovlun nominal dəyəridir, lakin ümumi qiymət səviyyəsi metodunda ölçü vahidi pulun real dəyəri və ya alıcılıq qabiliyyətliliyi istifadə olunur. ümumi qiymət səviyyəsi mühasibatlıq metodunda, ümumi qiymət səviyyəsi indekslərində istifadə olunaraq ilkin maliyyənin cari dövr pul kütləsinə görə düzəlişlər edilir. Maliyyə hesabatlarının tərtibatı zamanı ilkin maliyyə rəqəmləri, göstərilən indeks qiymətlərinə uyğun düzəlişlər aparılır.

İnflyasiya şəraitində müəssisənin maliyyə hesabatı göstəricilərinə düzəlişlərin aparılması metodlarını nəzərdən keçirərkən, BMHS-a əsaslanır.

Aşağıdakı hallarda yüksək inflyasiya şəraitində maliyyə hesabatlarında düzəlişlər edilməlidir:

- əhalinin ümumi sərvətinin qeyri maddi varlıqlara yönəlməsi,
 - xarici pul vahidi ilə alqı – satqı , yatırımlar
 - müddətli satış və satınalmanın müddət fərqiə görə ödənməsi
 - faiz dərəcələrinin, ödənişlərin, qiymətlərin qiymət indeksindən asılı olması
 - son 3 ildə məcmu inflyasiya dərəcəsinin 1005 və ya daha artıq olması
- Balansdakı düzəlişlər
- Balans hesabatı üzrə edilən düzəlişlərdə balans maddələri üzrə cari dəyərlər ümumi qiymət indeksinə uyğunlaşdırılaraq müəyyənləşdirilir
 - Maddi varlıqlar amortizasiya edilərək yenidən qiymətləndirilib düzəliş edilir
 - Dövrün sonunda fond bazarındakı Qiymətli kağızlar xarici valyutanın aktiv və passivində ayrıca düzəliş edilmir

- Qeyri maddi varlıqların yenidən qiymətləndirilibkən cari dəyərlə satılaraq, xalis dəyər və ya ondan aşağı dəyərlə qiymətləndirilir.
- məhsulun əldə edildiyi tarixdən sonra daxil olan kurs fərqləri və maliyyə itkiləri qiymətləndirilməyə daxil edilmir. Məhsul əldə edilənə qədər isə yaranmış kurs fərqi inflyasiyaya daxil olan real inflyasiyaya görə düzəliş edilir.
- ödənməmiş kapital və kapital ehtiyatlarına aid edilən maddələrin hər biri daşındığı tarixdən etibarən düzəliş edilir. Gəlir ehtiyatları, keçmiş ehtiyatlar və cari xalis kapital ehtiyatlarından yaranan ehtiyat hesab olunur.

İnflyasiyanın maliyyə cədvəllərinə təsiri: İlkən xərclər GPP –in gəlir və itkilərinə əhəmiyyət vermir, GPP kassa və bəzi daxilolmalardan öz nəticəsini itirir, öhdəlik, xərclərdən gəlir əldə edir, İnflyasiya mühasibatlığına ən önəmli iki yanaşma, GPP və CCP dir. İlkən dəyər, GPP və CCP müxtəlif kapital yığımlarından formalaşır. Xalis gəlir sirketin kapital balansini qorumaq iqtidarında olan odənile bilən aktivlərin məcmusudur.

2.2. Müəssisənin maliyyə hesabatı göstəricilərinə GPP metodundan istifadə etməklə düzəlişlərin aparılması metodikası

GPP- Pul sisteminin ümumi alıcılıq qabiliyyətindəki dəyişikliklər görə ilkən dəyərin yenilənməsidir. Həmçinin ümumi qiymət səviyyəsinə istinad edir. Qeyri maddi aktivlərin və öhdəliklərin, xüsusi kapital və mənfəət və zərər ÜQİ ilə yenidən qiymətləndirilir. İnflyasiya mühasibatlığı pulun satılma gücündəki dəyişikliklərə qarşı, maliyyə hesabatlarında üzərindəki düzəlişlərin aparılmasıdır. Düzəliş aparılması mühasibatlıq qeydlərində deyil, maliyyə hesabatlarında aparılır. İnflyasiya mühasibatlığı əsas mühasibatlıq və maliyyə mühasibatlığı deyil, pulun satılma gücündəki

dəyişikliklərdən təsirlənən mühasibat göstəricilərinin , bu göstəricilər üzərində qərar qəbul edən qruplara olan ehtiyacın və biliyin dəyişikliklər üzərindəki əməliyyatıdır.

Dünya praktikasında inflyasiya səviyyəsinin və qiymət səviyyəsinin göstəricisi kimi tələb - istehlakçı qiyməti indeksindən istifadə olunur. İQİ qiymətlərdə dəyişiklikləri ölçən yanaşmanı təmsil edir . İQİ – ümumi qiymət indeksi göstəricisidir ki, bir çox istehlak malları və xidmətlərinin qiymət dəyişməsinə əks etdirən və istehlakçı qiyməti səbətinin onun bazis ilindəki qiyməti ilə əlaqəsini təmsil edir.İstehlakçı səbətinin tərkibi bazis dövrünün səviyyəsində sabitdir. Nəticədə, İQİ Layspers indeksinin düsturuna əsasən hesablanır. İQİ həftəlik, aylıq, kvartallıq, həmçinin ilin əvvəlindən dövrə qədər artan yekunla hesablanır.

Pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağıdakı kimi hesablanır.

- Dövrün əvvəli balansdakı maddi varlıqlar və maddi borcların fərqi, dövrün sonunda pulun alıcılıq qabiliyyətinə görə düzəliş olunur.
- Dövr ərzində xalis pul maddələrindəki artım və azalma pulun alıcılıq qabiliyyətinə uyğun düzəldilərək müsbət və mənfi hesablara yazılır.
- Alıcılıq qabiliyyəti valyutanın bir ədədinə alma bilən malların/xidmətlərin sayı.

Misal üçün, əgər siz cibinizdə bir dollar ilə 1950-ci ildə mağazaya getsəydiniz, daha çox ala bilərdiniz, nəinki bu gün. Deməli, 1950-ci ildə bir dolların alıcılıq qabiliyyəti daha yüksək idi. Valyuta geniş mənada həm (qızıl, gümüş) həm də (ABŞ dolları) ola bilər. Adam Smit qeyd etdiyi kimi, pula sahib olmaq başqaların əməyini idarə etmək deməkdir. Ona görə də alıcılıq qabiliyyəti bir tərəfdən öz əməyi pula satmaq istəyən digər insanların üzərində hakimiyyət deməkdir. Əgər gəlir dəyişməz qalarsa, amma qiymətlər qalxır, onda b gəlirin alıcılıq qabiliyyəti düşür. İnflasiya

baş verəndə birin pul gəlirin alıcılıq qabiliyyəti düşməyə də bilər, əgər qiymət dərəcəsi daha tez artırsa bilər. Daha yüksək real gəlir daha yüksək alıcılıq qabiliyyəti deməkdir, çünki real gəlirin hesablanması inflasiyanın təsiri nəzərə alınır. Qiymət indeksinin göstəricisi isə hesablamada birinci ildə 100 normasına təyin olunur. Valyuta adının alıcılıq qabiliyyəti müəyyən ildə $100/P$ bərabərdir, burada da P həmin ildə qiymət indeksidir, 100 isə birinci ilin normasıdır. Deməli alıcılıq qabiliyyəti azalır, əgər qiymət dərəcəsi artır.

Bugünkü C məbləğində olan pulun t illər gələcəkdə alıcılıq qabiliyyəti aşağıdakı indiki dəyər düsturu ilə göstərilə bilər:

$$C_t = C(1+i)^{-t} = \frac{C}{(1+i)^t}$$

- burada i gələcəyin inflasiya tempi deməkdir.

Nəticə etibarilə GPP metoduna aid olanlar aşağıda qeyd olunub:

- Monetar maddələr daimi deyil, ancaq gəlir və itkilər monetar sistemdə daimidir.
- Qeyri monetar maddələr eyni qiymət səviyyəsində yenidən qiymətləndirilir.
- Balans cədvəlində hər hansı bir dəyişiklik qalıq olaraq göstərilir.

Eyni alıcılıq qabiliyyətli pul ifadəsində qiymətləndirilməsi metodikası özündə aşağıdakı göstəriciləri birləşdirir

- İlkin qiymət mühasibatlığı metodunu özündə saxlayır
- Mühasibatlıq dövrünün əsas son dövrünü əhatə edir
- İnvestisiya kapitalını özündə saxlayır
- pərakəndə qiymət indeksi və ya istehlak qiymətləri indeksinin düzəliş indeksləri tərəfindən qiymətləndirilir
- Maliyyə aktivləri və öhdəlikləri dəyişməz olaraq qalır.

İnflyasiya şəraitində GPP metodu zamanı itgi yığımdan çox olur. Bu zaman itgi inflyasiya qiymət indeksi ilə ölçülür. İnvestor 1 milyon pul qoyaraq, bir neçə il sonra 5 milyon pul əldə edəcəyini düşünür. Amma nəticə etibarilə pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşdüyündən, mümkün olmur. GPP nin aşağı düşməsi, məhsulun qiymət artımı bir-birindən qarşılıqlı asılıdır. İnflyasiya Alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, adətən geniş qiymət artımında özünü göstərir. Latın dilindən hərfi tərcümədə, inflyasiya, qabarma, daha doğrusu, lazımsız qiymətli kağızların, təmin olunmayan uyğun məhsul kütləsi artımının, kanallarda dolub daşmasıdır. GPP metodu bir neçə və ya bütün maliyyə mühasibatlıq hesabatlarında qiymət dəyişimi indeksinin tətbiqilə düzəliş etməyi təklif edir. Hal - hazırda və bir neçə vaxt intervalı ərzində Pul kütləsi nominal dəyər üzrə müxtəlif alıcılıq qabiliyyətinə malikdir. 1000 manat bir müddət sonra, 60 % inflyasiya zamanı alıcılıq qabiliyyəti 400 man olacaq. Müasir iqtisadi şəraitdə və pulun inflyasiya səviyyəsində investisiya fəaliyyətinə və banka qoyulmayan pul kütləsi çox tez amortizasiya olunur. GPP ilə bağlı risklər aşağıdakı kimidir: inflyasiya və deflyasiya riski, valyuta riski, likvidlik riski.

GPP metoduna əsasən:

Maddi varlıqlarda yenidən qiymətləndirilmir, lakin gəlir və itkilər müəyyənləşdirilir.

Qeyri maddi varlıqlar cari qiymət səviyyəsilə yenidən qiymətləndirilir maddi varlıqlar üzrə Gəlir və itkilər mənfəət və zərər kimi düzəliş edilir.

Hər hansı bir fərqlilik Balansda ehtiyatlar kimi göstərilir.

GPP metoduna qarşı tənqidlər

Qoyulan qiymət indeksi sadə deyil, müxtəlif qiymət indeksləri vardır

GPP - ilkin mühasibatlığın davamıdır, ABŞ-da CPP, digər ölkələrdə isə, GPP adlanır. Pulun alıcılıq qabiliyyəti dövrün sonunda əsas götürülür. İnvestisiyanın alıcılıq qabiliyyəti qorunub saxlanılır. Real alıcılıq qabiliyyəti İstehlakçı qiymət İndeksinə əsasən düzəliş olunur. Pul vəsaitləri - maliyyə aktivləri və öhdəlikləri dəyişilməz olaraq qalır. Inventarlar və Əsas vəsaitlər - satınalma xərci dövrün sonunda düzəliş edilir. Əsas vəsaitlərin balans dəyəri eyni faiz dərəcəsilə düzəliş edilir. CPP- şirkətin məhsul səviyyəsi qorunub saxlanılır. Əsas baxış məhsul həcmnin dəyişdirilməsilə bağlıdır.

GPP metodunun əsasını eyni alıcılıq qabiliyyətlili rüb ərzində davam edən kapital ehtimal edilir. GPP metodu əsasında qiymətlərin enmə və ya artması təsirsiz nəticələnir, yalnız alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsi, təsir hesab etmək olar. İlkin dəyərdən və alıcılıq qabiliyyətindən rübün sonunda istifadə olunur. Qiymət səviyyəsinin dəyişməsini hesablayan GPP metodu mənfəəti xalis aktiv artımı kimi ölçür. GPP metodu ilə maliyyə hesabatları qiymət indeksi ilə ilkin dəyəri yenidən qiymətləndirilərək düzəliş olunur. Qiymət səviyyəsinin dəyişməsi zamanı növbəti addım GPP metodu ilə maliyyə hesabatlarının hazırlanmasıdır. GPP metodu aktiv və passivləri iki mühüm qrupa bölür, Maddi və qeyri maddi varlıqlar. Maddi varlıqlar ümumi qiymət səviyyəsində müqavilə və nizamnamə üzrə dəyişə bilən varlıqlara deyilir. Bunlara kassa, bank, debitor borcları, investisiya fondları. Maddi passivlərə kreditor borcları, dividendlər, vergi və s daxildir. Sabit pul dəyəri olmayan varlıqlara Qeyri maddi varlıqlar deyilir. Bu aktiv və passivlər sabit dəyər ifadə etmir. Qeyri maddi aktivlərə torpaq və tikili avadanlıqlar, maşın avadanlığı, binalar, mebel, inventar aiddir. İnflyasiya zamanı şirkətin maddi aktivlər eyni alıcılıq qabiliyyətində dəyəri itərək, azalacaq. Və kassada olan pul, məsələn 10 % inflyasiya zamanı 1000 manat

900 man olacaq, və müştəridən alınan pul eyni dərəcədə azalacaq. Passivlərdə isə bu əksinədir. Pulun dəyəri düşdükcə, bu bəzi varlıqlara təsir edib, bəzilərinin qiyməti düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat balansı göstəricilərinin düzəlişi düzəldilmiş balans valyutasının və qalan passiv maddələrin fərqinin təyin edən bölüşdürülməmiş mənfəətin düzəldilmiş qiymətinin hesablanması yerinə yetirir. Beləliklə, maliyyə hesabatı göstəricilərinin inflyasiya şəraitində GPP metodu ilə düzəlişi 2011-ci ilin 1-ci rübü üçün inflyasiya mənfəətinin 52.92 min manat olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Şübhəsiz ki, yekunda aparılmış düzəliş mühasibat hesabatı göstəricilərinin düzgünlüyünü, müqayisəliliyini, etibarlılığını artırmış olur. Bütün bunlar maliyyə hesabatı təhlilinin nəticələrini dəqiq edir, nəticədə elmə əsaslanan idarəetmə qərarlarının və onun nəticələrini gücləndirir.

2.3. Müəssisənin maliyyə hesabatı göstəricilərinə CCA metodundan istifadə etməklə düzəlişlərin aparılması metodikası

«Cari dəyərlə mühasibat uçotu obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsi metodikası» (Current Cost Accounting - CCA) maliyyə hesabatı üzrə hər maddə cari dəyərlə təqdim olunur. Hesablamaların aparılması üçün istifadə olunmuş materialların qiymətinin dəyişməsinin dinamikası haqqına məlumatlar lazımdır. Nəzərə alsaq ki, qiymətin dəyişməsi balans qalıqına, həmçinin hazır məhsulun maya dəyərində təsir edir, bunun üçün də hesabat dövrünə qiymətin dəyişmə dinamikasını qiymətləndirmək, eyni zamanda anbarda olan ehtiyatları da nəzərə almaq lazımdır.

Aktivlər cari xərclərlə qeyd olunur. Gəlir, əsasən satış xərcilə, daha

doğrusu, faktiki xərcdən hesablanır.Məsələn: bir məhsula şəkilən xərc 8 man, satış zamanı 10 man olaraq dəyərləndirilib və satış 12 man təyin olunub. Gəlir $12 \text{ man} - 10 \text{ man} = 2 \text{ man}$ kimi hesablanacaq, $12 \text{ man} - 8 \text{ man} = 4 \text{ man}$ kimi deyil. CCA metodu cari dəyəri özündə birləşdirərək, keçmiş xərclərin artım və ya azalmasını göstərir və Mühasibatlıq ili üçün real gəlir və itkiləri göstərən metod olaraq, mühasiblər tərəfindən üstünlük verilir. CCA metodu baza kimi bir texnologiya olaraq mühasibatlıq sistemi və maliyyə hesabatları üçün daimi hazırlanıb istifadə edilə bilər.

CCA metodunun çatışmazlıqlar:

- CCA metodu üzrə amortizasiya, aktivlərin cari dəyəri üzrə aparılır. Bu da aktivlərin bütün növləri üzrə dəyişikliklərin təmin edilməsi tələblərinə cavab vermir.

- Bu metod borc götürülmüş digər vəsaitlərin dəyərindəki dəyişikliyə aid deyil. Hibrit metodunda hər iki - GPP və CCA metodları qəbul olunur. Əsas vəsaitlər və fondlar CPP metodu ilə, Pul vəsaitləri isə CCA metodları ilə dəyərləndirilir. Hər iki metodun üstünlüklərini nəzərə alaraq, Hibrit metodunda hər iki metod əhatə olunub. Hər bir halda bu çox çətinliklə fəaliyyət göstərir. Bu metodları nəzərdən keçirərək, etiraf etmək lazımdır ki, eyni qiymət indeksi (GPP) və ya cari qiymət indeksi (CCA) heç bir şirkətin balansını tam real qiymətlərini, maliyyə vəziyyətini, inflyasiya şəraitində gəlir və itkilərini tam hesablaya bilmir.

«Cari dəyərlə mühasibat uçotu obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsi metodikası» (Current Cost Accounting - CCA) maliyyə hesabatı üzrə hər maddə cari dəyərlə təqdim olunur. Aktivlər cari xərclərlə qeyd olunur. Gəlir, əsasən satış xərcilə, daha doğrusu, faktiki xərcdən hesablanır.Məsələn: bir məhsula şəkilən xərc 8 man, satış zamanı 10 man olaraq dəyərləndirilib və satış 12 man təyin olunub. Gəlir $12 \text{ man} - 10 \text{ man}$

= 2 man kimi hesablanacaq, 12 man-8 ma = 4 man kimi deyil. CCA metodu cari dəyəri özündə birləşdirərək, keçmiş xərclərin artım və ya azalmasını göstərir və Mühasibatlıq ili üçün real gəlir və itkiləri göstərən metod olaraq, mühasiblər tərəfindən üstünlük verilir. CCA metodu baza kimi bir texnologiya olaraq mühasibatlıq sistemi və maliyyə hesabatları üçün daimi hazırlanıb istifadə edilə bilər.

Bu metodun başqa metodlara nisbətən imkanlarının genişdir:

- müəssisədə istifadə olunan aktivlərin qiymətinin dəyişməsinə əsaslanır;
- müəssisənin istehsalat gücünün saxlanması və istifadə edilmiş resursların bərpasına istiqamətlənir;
- müəssisənin mənfəətini ölçmək üçün elə şərait yaradır ki, cari xərclərin gəlirləri üstələyib ya üstələməməsi aydın görünür;
- riymətin formalaşması və xərclərə nəzarətlə bağlı qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının effektivliyinə təsir edir;

Resursların cari dəyərdə qiymətləndirilməsinə imkan verir, yəni, o məbləği ki hansı ki müəssisə hazırkı şəraitdə aktivlərin alınması üçün ödəməli idi;

CCA metodun çatışmamazlıqlarına aşağıdakılar aiddir:

- pul vahidinin ümumi alıcılıq qabiliyyətini nəzərə almır;
- nisbətən mürəkkəbdir. Hesabalmaların yerinə yetirilməsi və istifadə edilən aktivlərin dəyərinin bazar dəyəri ilə təsdiq edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə problem yaradır;
- kifayət qədər subyektivdir
- pul vahidinin ümumi alıcılıq qabiliyyətinin pul aktivləri maddələrinə və öhdəliklərinə təsiri nəzərə alınmır ki, bu da öz növbəsində son dərəcə əhəmiyyətli iykilərə səbəb ola bilər.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın bütün maddələrində balans tarixindəki pulun alıcılıq qabiliyyəti göstərilməlidir. Düzəliş olunmuş Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın dövrün əvvəlinə və sonuna hesablanmış məlumatlar əsas götürülür. Ümumi qiymət indeksi dövrün sonunda balans hazırlanan tarixdəki alıcılıq qabiliyyətinə görə düzəliş edilir. Beləliklə, dövrün sonuna və əvvəlinə olan məlumatlar qarşə qarşəya qoyularaq nəticələnir. Mühasibatlıq qeydləri müddət keçdikcə öz reallığını tədricən itirir, lakin mühasibat uçotunun ən vacib xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o İnflyasiya şəraitində olmasına baxmayaraq Maliyyə hesabatların baza məlumatlarına əsasən hesablanmasıdır. Məsələn: 01.01.XX tarixində ümumi qiymət indeksi 100 , hər biri 500 milyon man olan 10 ədəd soyuducu ilə ticarət başlanılıb. 01.05.XX tarixində ümumi qiymət indeksi 110, bütün soyuducular 7 500 000 000 manə satılıb və eyni gündə 10 ədəd soyuducu 6 500 000 000 manə alınıb. İlin sonu başqa gəlir olmadığı üçün gəliri hesablayaq.

1. Hazırki sistemə uyğun olaraq

$$\text{Gəlir} = \text{Satış} - \text{Alış} = 7\,500\,000\,000 - 5\,000\,000\,000 = 2\,500\,000\,000$$

2. GPP

$$\text{Gəlir} = \text{Satış} - (\text{GPP} * \text{son indeks} / \text{ilk indeks}) = 7\,500\,000\,000 - (5\,000\,000\,000 * 110 / 100) = 2\,000\,000\,000$$

3. CPP

$$\text{Gəlir} = \text{Satış} - \text{satış zamanı gələn gəlir} = 7\,500\,000\,000 - 6\,500\,000\,000 = 1\,000\,000\,000$$

Maliyyə hesabatlarına edilən müxtəlif düzəliş modelləri:

İlkin Maliyyə/Nominal Pul (TM/NP) – Mövcud tətbiq modeli

İlkin Maliyyə/Sabit Pul (TM/SP) – Mövcud tətbiq modeli – alıcılıq qabiliyyətindəki dəyişiklərə əsasən maliyyə hesabatları qurulur

Cari Maliyyə/Nominal Pul (CM/NP) Maliyyə cədvəllərində xüsusi qiymət artımına görə yenidən düzəliş olunur.

Cari Maliyyə/Sabit Pul (CM/SP) Maliyyə cədvəllərində xüsusi və ümumi qiymət artımına görə yenidən düzəliş olunur.

Cari maliyyə nominal pul üzərində qurulur. Cari maliyyə İlkin maliyyədən ayrılaraq, qiymət artımını maliyyə cədvəlinə yönləndirərək düzəliş etməyə başlanılmışdır. Maliyyə cədvəlləri ümumi qiymət indeksinə görə düzəliş olunsada, qərar qərar qəbul edilərkən, çətinlik yaranır. İdarəetmə inflyasiyanın təsirinə düşərək, həm də daxili qiymət artımlarına məruz qalır. Buna görə də, maliyyə cədvəllərində xüsusi qiymət artımlarına əsasən düzəliş aparılmalıdır. Məsələn, əgər neft məhsulu üzrə 10% qiymət artımı olarsa, topdan satış qiymət indeksi 2% düşsə, mal və xidmət sahəsində artım 2% deyil, 10% olacaqdır. Hesablamada dəyərlər, alınan pullar, borclar nominal dəyərlə ifadə olunur. Anbar və torpaq tikili avadanlıqlar isə cari maliyyə qiymət cədvəlindən və ya xüsusi qiymət indeksinə görə hesablanır. Amortizasiya hesablamalarında dövrün əvvəlinə və sonuna uyğun orta qiymət hesablanır.

İlkin Maliyyə/Sabit Pul (TM/SP) mühasibatlığı ilə TM/NP arasındakı ən böyük fərq, bu cədvəllərdə bütün maddələrin eyni alıcılıq qabiliyyətində olmasıdır. İlkin Maliyyə/Sabit Pul (TM/SP) mühasibatlığının əsas hədəfi eyni alıcılıq qabiliyyətinə malik pul vahidilə ifadə edilərək böyük qiymət indeksilə düzəliş edilir. İlkin Maliyyə/Sabit Pul (TM/SP) cədvəllərini hazırlamaq üçün, maddi və qeyri maddi iqtisadi göstəricilər fərqləndirilir. Maddi göstəricilər sabit sayda nəğd, debitor və kreditor borcları əhatə edir. Qeyri maddi göstəricilər isə anbar, sabit qiymətlər, investisiya və ehtiyatları əhatə edir.

İnflyasiya maliyyə cədvəllərindəki təsiri balansin pozulması, aktiv dəyərlərinin pozulması, gəlir cədvəllərindəki inflyasiya gəlirləri şəklində sıralana bilər. İnflyasiya yuxarıdakı göstəricilərin səhv göstərilməsini, maliyyə hesabatlarındakı uyğunsuzluqları, səhv qərarlar verilməsini ortaya çıxardan amildir. İnflyasiyanın maliyyə cədvəllərində təsiri özünü yenidən qiymətləndirmədə, amortizasiya xərcində, debitor və kreditor borclarında, anbar hesabında LIFO – da göstərir.

CPP- şirkətin məhsul səviyyəsi qorunub saxlanılır. Əsas baxış məhsul həcmində dəyişdirilməsilə bağlıdır. CCA metodu GPP metoduna alternativ olaraq yaranmışdır. 1975-ci ildə GPP metodunda qarşılanan çətinliklər bu metodu formalaşdırmışdır. GPP metodu pərakəndə satış qiymətinə uyğun yanaşma idi, bu da biznes sahəsi üçün əlverişli deyildi. CCA metodu ümumi qiymət dəyişikliyinə fərdi qiymət dəyişikliyinə yanaşır. CCA metodunda aktivlər cari xərcə dəyərləndirilir. Aktivlər pərakəndə qiymətlərlərdən ibarət deyil. CCA metodu ilə passivlər öz dəyərlə ölçülür, çünki qiymət dəyişkənliyi baş vermir, əldə olunan gəlir də ilkin dəyərlə hesablanır, biznes münasibətlərini normal inflyasiya şəraitində qoruyur, muhasibat balansını cari qiymətlərlə hesablanır. CCA metodu cari gəlir və xərcləri biznes arasdırmalarında bir-birinə bərabər edir. Bu metod, aktivlərin satışı və istehlakını biznes sahəsində eyni dəyərdə qalmasını təmin etməkdən ibarətdir. CCA metodu maliyyə aktiv və passivlərini ilkin dəyərlə deyir ədalətli bazar dəyərlə qiymətləndirir.

III Fəsil. İnflyasiya amilinin maliyyə (mühasibat) hesabatına təsirinin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. İnflyasiya şəraitində mühasibat uçotunun ilk dəyər əsasında aparılmasının əsas nəticələrinin qiymətləndirilməsi

Maliyyə hesabatlarını ilkin dəyər əsasında hazırlayan müəssisələr, bunu, ümumi qiymət səviyyəsindəki dəyişiklikləri və ya tanınmış aktiv və öhdəliklərin xüsusi qiymətində artımları nəzərə almadan edirlər. Bu istisnalar müəssisənin tələb etdiyi və ya seçdiyi, ədalətli dəyərle ölçülən aktiv və öhdəliklərə aiddir. Məsələn, torpaq, tikili və avadanlıq ədalətli dəyərinə qədər yenidən qiymətləndirilməlidir bilər, bioloji aktivlərin isə ümumiyyətlə, ədalətli dəyərle qiymətləndirilməsi tələb olunur. Lakin bəzi müəssisələr, maliyyə hesabatlarını mövcud aktivlərin müəyyən qiymətlərində dəyişikliklərin nəticələrini əks etdirən cari dəyər əsasında təqdim edir. Əsas vəsaitlər ilk, qalıq və bərpa dəyəri ilə qiymətləndirilə bilirlər.

Əsas vəsaitlər mühasibat uçotunda ilk dəyəri ilə, yəni onların alınmasına, quraşdırılmasına və hazırlanmasına çəkilən faktiki xərc məbləğində əks etdirilir, ƏDV və sair əvəzləşdirilən vergilərdən başqa. Əsas vəsait təsisçilərdən pay qoyuluşu şəklində qəbul edildikdə, onun ilkin dəyəri həmin dövrün bazar qiymətləri əsas götürülməklə razılaşdırılmış dəyərle müəyyən olunur. Əvəzsiz maliyyə yardımı şəklində alınan əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri onların uçota götürüldüyü tarixə bazar qiymətləri ilə müəyyən olunur.

Dəyişmə müqaviləsi əsasında alınan əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri dəyişdirilən aktivlərin dəyəri ilə ölçülür. Dəyişdirilən aktivlərin dəyərini müəyyən etmək mümkün olmadıqda, ilkin dəyər analoji əsas vəsaitlərin

həmin dövrdə alınmasına çəkilən xərclər ilə müəyyən edilir. Vaxt keçdikcə qiymətlər, xüsusi və ya ümumi siyasi, iqtisadi və ya sosial şərtlərin təsiri nəticəsində dəyişir. Təklif və tələbdə dəyişikliklər və texnoloji dəyişikliklər kimi xüsusi şərtlər ayrı-ayrı qiymətlərin əhəmiyyətli dərəcədə və müstəqil artımına və ya azalmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, ümumi şərtlər qiymətlərin ümumi səviyyəsində və beləliklə, pulun ümumi alıcılıq qabiliyyətində dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Əsas vəsaitlərin ilk dəyəri onlar yenidən qiymətləndirildikdə, yenidən qurulduqda, onlarda yeni tikinti işləri aparıldıqda, yeni avadanlıqlar quraşdırıldıqda və onların müvafiq obyektləri qismən ləğv edildikdə dəyişə bilər.

Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları güclü təsir qüvvəsinə malik olan inflyasiya amillərini aşağıdakı kimi təfsir edir:

- sərbəst vəsaitlər onların sahibləri tərəfindən stabil valyutaya yaxud etibarlı aktivlər şəklində maliyyə aktivlərinə qoyulur;
- pulun dəyərini müəyyənləşdirmək üçün ölkənin milli valyutası əvəzinə stabil xarici valyutadan istifadə edilir;
- faiz dərəcələri, qiymətlər və əmək haqqı inflyasiya əmsalına uyğunlaşdırılır.

Əmlakın hesabat balansı tərtib olunan ana mövcud olan qiyməti, hesabat dövründə istifadə edilən satınalma qiymətindən baha olur. Təşkilatın cari dəyəri açıq-aşkar aşağı düşür, bu da təşkilatların birləşməsi, özəlləşdirilməsi və ləğvi zamanı dolaşılığa gətirib çıxarır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, mülkiyyətçi dəyişildikdə, yaxud təşkilat ləğv edildikdə onun son balansı tətbiq edilə bilməz. Bu halda mövcud əmlakı ya cari bazar qiyməti ilə, ya da mümkün xalis satış qiyməti ilə yenidən hesablamaq lazımdır.

Material xərcləri və amortizasiya ayırmaları hissəsində xərclərin aşağı düşməsi maya dəyərinin əsassız şəkildə azalmasına, mənfəətin isə artmasına

səbəb olur. Vergi isə mənfəətin nominal məbləğindən tutulur və son nəticədə, təşkilatın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Mənfəətin artırılmış nominal məbləği dividendlərin, mövcud olmayan hissənin bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır. Bu da özlüyündə dövriyyə aktivlərinə təsir göstərir və təşkilatın daxili investisiya imkanlarını aşağı salır.

Təşkilat rəhbərliyi bazar şəraitində inflyasiyanın maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Maliyyə nəticələrinə inflyasiyanın təsirini nəzərə almağa imkan verən, təşkilatın itkilərini və xalis mənfəətin real ölçülərini müəyyən edən bir neçə sadə metodu nəzərdən keçirək.

Qiymətlərin artım indeksini nəzərə alaraq illik inflyasiya səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Əgər qiymətlərin artım indeksi hər ay sabit olarsa, onda illik alıcılıq qabiliyyətini (INP) və inflyasiyanın illik səviyyəsini (INgin) bu düstur ilə müəyyən etmək olar.

$$INP = 1 / (1 + INm)^{12}, \quad INgin = 1 - INP,$$

INm – aylıq qiymət indeksi;

INP – qiymət artımı nəticəsində alıcılıq qabiliyyətinin indeksi;

INgin – inflyasiyanın illik tempi.

Vahid dövrə görə inflyasiya səviyyəsini nəzərə alaraq inflyasiya səviyyəsinin hesablanması.

İnflyasiyanın miqdarının qiymətləndirilməsi üçün inflyasiya və indeks səviyyəsindən istifadə olunur.

İnflyasiyanın səviyyəsi baxılan dövr ərzində qiymətlərin neçə faiz artmasını göstərir, bu düsturla müəyyən olunur:

$$Sin = \Delta M : M \times 100\%, \quad \Delta M = Min - M,$$

ΔM – məbləğ, onun alıcılıq qabiliyyətini saxlamaq üçün AQ-ni artıran məbləğdir.

Min – İnflyasiyanın nəzərə alınması ilə alıcılıq qabiliyyətinin əhəmiyyəti aşağıdakı düstur üzrə müəyyən olunur.

$$\text{Min} = M \times \text{IN},$$

IN-təhlil olunan dövrdə qiymətlərin neçə dəfə dəyişilməsini göztərən inflyasiya indeksidir.

İnflyasiya səviyyəsilə və inflyasiya indeksi arasında asılılıq mövcuddur:.

$$\text{IN} = 1 + \text{Sin}.$$

Bərabər dövrlərdə və hər dövrdə bərabər inflyasiya indeksləri və təhlil olunan dövrə görə inflyasiya səviyyəsi aşağıdakı düstur üzrə müəyyən olunur:

$$\text{IN}_t = (1 + \text{IN}_v)^{T_v}, \text{Sint} = \text{Int} - 1,$$

IN_v, T_v- vahid vaxt dövründə müvafiq inflyasiya səviyyəsidir.

T_v – təhlil olunan vaxt kəsiyində, vahid dövrlərin miqdarıdır.

Alıcılıq qabiliyyəti nöqtəyi nəzərindən gəlirlərin qiymətləndirilməsi

Təşkilatın fəaliyyətinin prespektiv planlaşdırılmasında, gələcək dövrlərdə maliyyə nəticələrinin hesablanmış əhəmiyyətini qiymətləndirmək, inflyasiya nəticəsində mümkün itkiləri nəzərə almaq vacibdir. Məsələn, əgər gəlirlərin əhəmiyyəti və inflyasiyanın orta illik tempi proqnoz üzrə müəyyən olunubsa, onda inflyasiyaya təsir üçün maliyyə ehtiyatlarının (gəlirin) diskont edilməsini aşağıdakı düstur üzrə həyata keçirmək olar:

$$\text{HME}_t = \text{ME}_t : (1 + \text{IN})^t,$$

HME_t – maliyyə ehtiyatlarının t dövrünün hal-hazırkı vaxtında dəyəridir;

ME_t – t dövrünün bitməsi üzrə maliyyə göstəricilərinin əhəmiyyətidir;

IN – vahid dövr ərzində inflyasiyanın artım tempi;

t - illik vahid dövrün miqdarıdır.

Qalıq dəyəri - əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri ilə həmin əsas vəsaitlərə hesablanmış amortizasiya məbləğinin fərqi. Müəssisə balansında əsas

vəsaitlər qalıq dəyərləri ilə əks etdirilir. Əsas vəsaitlərin bərpa dəyəri, dedikdə, müasir şəraitdə onların yenidən qiymətləndirilməsindən sonra müəyyən edilən dəyəri başa düşülür. Yenidən qiymətləndirmə barədə qərar qəbul olunduqda, nəzərə almaq lazımdır ki, bu əsas vəsaitlər müntəzəm olaraq yenidən qiymətləndirilməlidirlər ki, onların dəyəri cari bərpa dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsin. Bu maliyyə hesabatları satış üçün nəzərdə tutulan maliyyə aktivləri, investisiya mülkiyyəti və ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan maliyyə alətləri istisna olmaqla ilkin dəyər prinsipi əsasında hazırlanmışdır. Satış üçün nəzərdə tutulan maliyyə aktivləri və ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan maliyyə alətləri Bank tərəfindən ədalətli dəyər prinsipi əsasında tanınır.

Amortizasiya edilmiş dəyər, əsas məbləğin ödənilməsi çıxılmaqla, lakin hesablanmış faizləri daxil etməklə, maliyyə aktivləri üçün isə dəyərdən düşmə zərəri üzrə hər hansı silinməni çıxmaqla aktivlərin ilkin dəyərini əks etdirir. Hesablanmış faizlərə ilkin uçot zamanı təxirə salınmış əməliyyat xərclərinin və effektiv faiz metodundan istifadə etməklə ödəniş məbləği üzrə hər hansı mükafat və ya diskontun amortizasiyası daxildir.

Hesablanmış faiz gəlirləri və faiz xərcləri, o cümlədən hesablanmış kupon gəlirləri və amortizasiya edilmiş diskont və ya mükafat (verilmə zamanı təxirə salınmış komissiyalar daxil olmaqla, əgər varsa) ayrıca göstərilir və maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda müvafiq maddələrin balans dəyərində daxil edilir. İlkin dəyər əsasında uçotu aparılan maliyyə aktivlərinə ədalətli dəyəri etibarlı şəkildə ölçülə bilmədiklərinə görə ədalətli dəyər əsasında uçotu aparılmayan, satış üçün nəzərdə tutulan maliyyə aktivlərinə aid edilmiş və bazar qiyməti mövcud olmayan alətlər daxildir. Bu maliyyə aktivlərinin dəyərdən düşməsinə təsdiqləyən obyektiv sübutlar

mövcud olduqda, dəyərdən düşmə nəticəsində yaranmış zərər, maliyyə aktivlərinin balans dəyəri ilə analoji maliyyə aktivləri üzrə cari bazar gəlirlilik dərəcəsi əsasında diskontla təxmin edilən gələcək pul vəsaitlərinin hərəkətinin cari dəyəri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Maliyyə hesabatları ilkin dəyər konsepsiyası əsasında hazırlanmışdır. Əsas vəsaitlər yığılmış köhnəlmə və hər hansı qiymətdən düşmə zərəri çıxılmaqla ilkin dəyərlə tanınır. Əgər balans dəyəri bərpa oluna bilən dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə artıq olarsa, bu iki dəyər arasındakı fərq mənfəət və zərər haqqında hesabatda xərc kimi göstərilməklə balans dəyəri bərpa oluna bilən dəyərə qədər silinir. Bu meyarlardan hər hansı yerinə yetirilmədikdə xərclər qeyri-maddi aktiv kimi deyil, onların yarandığı dövrün xərcləri kimi tanınır.

Qeyri-maddi aktivlərin tanınması onların ilkin dəyəri əsasında aparılır. Cəmiyyət ilkin tanınmadan sonra qeyri-maddi aktivi amortizasiya çıxılmaqla ilkin dəyər ilə uçota alır (“ilkin dəyər modeli”). Qeyd etmək lazımdır ki, faydalı istifadə müddətinə malik qeyri-maddi aktivlər amortizasiya oluna bilərlər, faydalı istifadə müddətləri qeyrimüəyyən olan qeyri-maddi aktivlər isə amortizasiya oluna bilməzlər. Cəmiyyət faydalı istifadə müddətinə malik qeyri-maddi aktivlərə amortizasiyanı “düz xətt metodu” ilə hesablayır. Bundan əlavə, balans dəyəri təyin edilmiş ədalətli dəyərlə müqayisə edilməli və ədalətli dəyər balans dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olduqda, balans dəyərindən qiymətdən düşmə zərəri çıxılmalıdır.

Aktiv qiymətdən düşmüş olduqda, ona amortizasiyanın standart qaydalarının tətbiq edilməsi davam etdirilməlidir. Hazırkı maliyyə hesabatları, ədalətli dəyərlə uçota alınmış satıla bilən investisiya qiymətli kağızları istisna olmaqla, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına

(“BMHS”) uyğun olaraq ilkin dəyər prinsipinə əsasən hazırlanmışdır. Hazırkı maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə edilən əsas uçot prinsipləri aşağıda göstərilir. Həmin uçot prinsipləri bütün dövrlərə müvafiq şəkildə tətbiq edilmişdir.

Hazırkı maliyyə hesabatlarını buraxılış üçün təsdiqləyən İdarə Heyəti ona dəyişiklik etmək hüququna malikdir. İlkin dəyər alqı tarixinə aktivi almaq üçün ödənilmiş pul vəsaitlərini və ya onların ekvivalentlərinin məbləğini və yaxud verilmiş digər resursların ədalətli dəyərini əks etdirir və əməliyyat xərclərini ehtiva edir. İlkin dəyərlə qiymətləndirmə yalnız bazar qiymətləri olmayan və ədalətli dəyəri etibarlı şəkildə ölçülə bilməyən pay alətlərindəki investisiyalara, eləcə də açıq bazarda kotirovkası olmayan və pay alətləri ilə ödənilməli və onlara bağlı olan derivativlərə tətbiq edilir.

1) Dəyərin mühasibat uçotunun dəyişdirilməsi metodu. Bu inflyasiyanın nəticələrinin uçotu metodu olmaqla aktivlərin qiymətləndirilməsinin ənənəvi metodikasının yenisini ilə əvəz edilməsi nəticəsində mühasibat uçotu hesabatı göstəricilərinə inflyasiyanın təsirinin aradan qaldırılması və ya azaldılmasına əsaslanır.

2) Alıcılıq dəyərinin dəyişməsi (qiymətlərin ümumi səviyyəsinin dəyişməsi) metodu. Bu inflyasiyanın uçotu metodu aşağıdakılardan ibarətdir:

- qiymətlərin ümumi səviyyəsinin dəyişməsi indeksinə əsasən mühasibat hesabatları göstəricilərinin hamısının və ya əsas olanlarının yenidən hesablanması
- reallaşdırma (tədavül) xərcləri, itkiləri və gəlirləri dəyişdirilmədən qiymətlərin ümumi səviyyəsinin dəyişməsinə reallaşdırılan məhsuldan gələn

gəlirə onun maya dəyərində təsirini müəyən etməklə mənfəətin yenidən hesablanması

- aktivlərin ilkin dəyərlə uçotu saxlanılmaqla onların alıcılıq qabiliyyəti vahidinə əsasən yenidən hesablanması

3) Cari (bərpa) dəyərlə uçot metodu. İnflyasiyanın təsirini nəzərə alan metodu olub aşağıdakılardan ibarətdir:

- qeyri-pul aktivlərinin hər hesabat dövründə bərpa dəyəri ilə qiymətləndirilməsi

- pul aktivlərinə və netto pul aktivlərinin saxlanılmasından itkilərər qiymətlərin dəyişilməsinin təsirinin korrektə edilməsi

- aktivlərin ilkin dəyər ilə qiymətləndirilməsinin ümumi prinsiplərini pozan aktivlərin dəyərində ölçü vahidlərinin dəyişdirilməsi

4) Kapitalın saxlanması ölçüsü metodu. Bu metoda əsasən aktivlərin dəyərində artmasının inflyasiyanın səviyyəsindən artıq olan hissəsi mənfəət kimi qəbul olunur. Digər hissə isə kapitalın dıyrının korrektə olunan hissəsi hesab olunur.

5) Kapitalın material aktivləri formasında saxlanması. Bu metoda əsasən aktiv və passivlərin dəyərində qiymətlərin təsiri nəticəsində dəyişilən hissəsinin müəssisənin istehsal potensialına uyğun olan hissəsi mənfəətə aid edilir.

Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartına əsasən (İAS 29) inflyasiyanın təsirində hesabatlarından dəyişikliklərinin korrektə edilməsi təqdim edilməlidir. Uçot və maliyyə hesabatlarında hiperinflyasiyanın təsirində

nəzərə alınması texniki cəhətdən çətin və əməktutumlu bir işdir. Bu çətinliyin aradan qaldırılması məqsədilə müəssisələr təcrübədə hesabatların inflyasiyanın təsirini nəzərə almaqla yenidən təqdim edilməsindən istifadə edirlər. Bu təkrar hesabatlar hesabat dövründə qiymətlərin ümumi səviyyəsinin dəyişilməsini əks etdirən indeksin rəsmi olaraq təsdiqlənməsindən sonra tərtib olunur.

Hesablaşma əməliyyatlarından alınan gəlirlərin müxtəlifliyi də mənfə hallarla nəticələnir. Belə ki, inflyasiyadan pul vəsaitləri və debitor borcları kimi yüksək dövretmə qabiliyyətinə malik öz dəyərinin bir hissəsini itirməli olur. Məsələn, əgər təşkilat özünün nağd pul vəsaitini dövr ərzində saxlayırsa və bu zaman qiymətlərin səviyyəsi 10 % artırsa, onda həmin pul vəsaitlərinə dövrün sonuna alınanlar, dövrün əvvəlinə alınanların yalnız 90%-ni təşkil edəcək. Buna müvafiq olaraq pul daxil olmalarında bir o qədər də maraqlı olmayan təşkilatlar satışın həcmi azaltmağa və baş verməsi gözlənilən fərqləri qiymətin artması hesabına tamamlamağa cəhd göstərəcək. Bu, inflyasiya amilinin təkrarlanması deməkdir.

Təşkilatlara cari əməliyyatlar üzrə kreditor borcları daha əlverişlidir. Belə ki, inflyasiya şəraitində onlar öz öhdəliklərin pudun qabiliyyətinin aşağı düşdüyü şəraitdə ödəniş olurlar. Təşkilat ödənişi nə qədər ləngidirsə, pul bir o qədər qiymətdən düşür və inflyasiyaamilindən istifadə etmək daha əlverişli olur. Qeyd olunan amil cari əməliyyatlar üzrə ödəmələrin süni sürətdə ləngidilməsilə nəticələnir, pul tədavülünü zəiflədir.

Göründüyü kimi, mühasibat balansında aktivlərin qiymətləndirilməsinin inflyasiya vasitəsilə korrektə edilməsi mexanizminin daima hərəkətə gətirilməsi mühasibat uçotunun yalnız texniki üsulu deyildir. Gəlirlərin və xərclərin dəyişilməsi hesabına təşkilatın əmlakının mənbələrinin və

dəyərini yenidən bölüşdürülməsi baş verir, mikro və hətta makro səviyədə iqtisadi münasibətlər tənzimlənir.

Güclü inflyasiya şəraitində mühasibat hesabatı göstəricilərinin etibarlılığı zamandan, istehsalın material resurslarının satın alınması ilə məhsulların (malların) satışı arasındakı uçot dövrünün sürəkliliyindən asılıdır. Alqı və satqı arasındakı müvəqqəti fərq nə qədər azdırsa, inflyasiya şəraitində mühasibat hesabatının göstəriciləri də bir o qədər etibarlıdır. Bu və ya digər əmlak obyektlərinin uçot vaxtı real təsərrüfat fəaliyyətinin obyektiv vəziyyətindən asılıdır. Buna görə də balans maddələrinin, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat maddələrinin yaşı müxtəlif olur.

3.2. İnflyasiya şəraitində kommərsiya təşkilatının əmlakın qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi

Bütün bazar iqtisadiyyatı ölkələrində qiymətəmələgəlmə prosesləri idarə olunur. İnflyasiya prosesinin cilovlanması, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması, gəlirlərin bölüşdürülməsi sahəsində sosial ədalət prinsipinin təmin olunması qiymətlərin tənzimlənməsinin əsas məqsədidir. Beynəlxalq təcrübədə sübuta yetirilmişdir ki, qiymətlərin tənzimlənməsi məhdud zaman və məkan çərçivəsinə yerləşdirilə bilməz. Əks təqdirdə, qiymətlərin “hərəkəti”ndə dalğavari mənzərə yarana bilər ki, bu da ölkənin iqtisadi inkişafına və əhalinin güzəranına mənfi təsir göstərə bilər. Bu fakt bir daha sübut edir ki, qiymət siyasəti, yəni dövlətin qiymət və qiymətəmələgəlmə prosesinə tənzimləyici təsiri bütün sahələrin marağı nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Qiymət siyasəti həm də, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf dərəcəsi ilə bağlıdır. Yəni, dövlət özünün inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq qiymətlərə tənzimləyici təsirini azalda və ya

artıra bilər. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş dövlətlərdə qiymətlərin idarə edilməsi, tənzimlənməsi əsasən birbaşa deyil, istehsal, istehlak, maliyyə-kredit, bank əməliyyatları, vergi və gömrük siyasəti, daxili bazarın qorunması, cəmiyyətdə sosial rifahın yaxşılaşdırılması amilləri ilə qarşılıqlı və əlaqəli şəkildə həyata keçirilir. Beləliklə, qiymətləndirmə fəaliyyəti də əmlak bazarının tənzimlənməsinə, insanların sosial və iqtisadi həyatının ahəngdar inkişafına təsir göstərir.

Qısamüddətli siyasət müvəqqəti İnflyasiyanın sürətini azaltmaqdan ötürüdür. Bu zaman müsbət nəticə birgə tələbin genişlənməsi hesabına mümkündür. Bu məqsədlə hökumət əsas istehsal məhsullarından əlavə əmtəə və xidmətlət göstərən müəssisələrə lqot verməklə o, öz mülkiyyətinin bir hissəsini özəlləşdirə bilər və bu yolla dövlət büdcəsinin gəlirini artırabilir. və onun kəsir problemini həll edə bilər və həmçinin yeni özəl müəssisələrin səhmlərini satınalmaqla iələb İnflyasiyasını azalda bilər.

Azərbaycanda İnflyasiyanı üstələmək metodlarından danışarkən iki əsas şərtə nəzər salmaq lazımdır. İnflyasiya şəraitində onu üstələmək üçün iki yanaşma mövcuddur: - adaptasiya siyasəti (İnflyasiyaya uyğunlaşmaq); - antiinflyasiya siyasəti ilə İnflyasiyanı ləğv etmək (radikal).

Adaptasiya siyasətində bütün bazar subyektləri (evdar, dövlət, firmalar) öz fəaliyyətlərində İnflyasiyanı nəzərə alırlar - əsasən pulun alacılıq qabiliyyətinin düşməsinə. Göründüyü kimi adaptasiya siyasətində İnflyasiyanın mənşə səbəbləri nəzərə alınmır. İnflyasiya zamanı dövlətin ikinci siyasəti dövlətin bazar qüvvələrinə minimal müdaxiləsi və antiinflyasiya tədbirləri görməsidir. Bura firmaların fəaliyyət şəraitinin həm daxili, həm də dünya bazarında liberallaşması, azad qiymət, milli valyutanın kursunun saxlanılması aiddir. Bu siyasətə həmçinin dövlət mülkiyyətinin bir hissəsinin xroniki hal almış dövlət büdcəsinin kəsrinin və

dövlət borcunun ləğv edilməsi məqsədilə satılmasında aiddir. Bu cür siyasət bir çox ölkələr və Azərbaycan tərəfindən də seçilmişdir. Belə bir fikir yaranır təmiz monetar metodla maliyyə sabitliyi sonsuz ola bilməz bu əvvəl - axır dağılacaq. İndi bizim rəhbərlik öz daxili resurslarına arxalanmalıdır. Resurslar isə get- gedə çox tələb olunur. Manat öz real dəyərindən nə qədər uzaqlaşsa onun kursunun saxlanması bir o qədər çətin baha başa gəlir.

Əsas vəsaitlərin və digər maddi aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi ya indeksləşdirmə, ya da bərpa əsasında aparılır. İndeksələr əsas vəsaitlərin qrupları üzrə müəyyənləşdirilir və hesablamaları əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirir. Məsələn, Almaniyada yenidən qiymətləndirmə üçün əsas vəsaitlərin ilk dəyərinin uçotundakı çatışmazlıqlar üzündən bərpa dəyərindən istifadə edilir. Məlum məsələdir ki, indeksləşdirmənin dəqiq aparılması üçün əsas vəsaitlərin ilk dəyəri əsas götürülür.

Beynəlxalq təcrübədə sübuta yetirilmişdir ki, qiymətlərin tənzimlənməsi məhdud zaman və məkan çərçivəsinə yerləşdirilə bilməz. Əks təqdirdə, qiymətlərin “hərəkəti”ndə dalğavari mənzərə yarana bilər ki, bu da ölkənin iqtisadi inkişafına və əhalinin güzəranına mənfi təsir göstərə bilər. Bu fakt bir daha sübut edir ki, qiymət siyasəti, yəni dövlətin qiymət və qiymətməhləmə prosesinə tənzimləyici təsiri bütün sahələrin marağı nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Qiymət siyasəti həm də, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf dərəcəsi ilə bağlıdır. Yəni, dövlət özünün inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq qiymətlərə tənzimləyici təsirini azalda və ya artırır bilər. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş dövlətlərdə qiymətlərin idarə edilməsi, tənzimlənməsi əsasən birbaşa deyil, istehsal, istehlak, maliyyə-kredit, bank əməliyyatları, vergi və gömrük siyasəti, daxili bazarın qorunması, cəmiyyətdə sosial rifahın yaxşılaşdırılması amilləri ilə qarşılıqlı və əlaqəli şəkildə həyata keçirilir. Beləliklə, qiymətləndirmə fəaliyyəti də

əmlak bazarının tənzimlənməsinə, insanların sosial və iqtisadi həyatının ahəngdar inkişafına təsir göstərir.

Əmlakın qiymətləndirilməsində bazar yanaşması və ya müqayisəli yanaşma metodu qiymətləndirilən müəssisə və müqayisə olunan müəssisənin dəyərinin tutuşdurulmasına əsaslanır. Müqayisəli yanaşma aşağıdakı metodları özündə ehtiva edir: kapital bazarı; sövdələşmə (satışın müqayisəli təhlil metodikası); sahəvi əmsallar. Kapital bazarı metodikası qiymətləndirilən müəssisəyə oxşar müəssisənin aksiyalarının bazar qiymətinə əsaslanır. Əvəz etmə prinsipindən çıxış edərək investor ya analoji müəssisəyə, ya da qiymətləndirilən müəssisəyə investisiya yönəldə bilər. Odur ki, müqayisə edilən analoji müəssisənin aksiyasının dəyəri müəyyən düzəlişlərlə qiymətləndirilən müəssisənin aksiyasının dəyərinin müəyyən edilməsində oriyentiv rolunu oynaya bilər. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada fond bazarlarında mövcud olan faktiki informasiyadan istifadə olunur. Belə ki, gəlir yanaşması metodunda qeyri-müəyyənliklə səciyyələnən proqnoz məlumatlarından istifadə edilir. Kapital bazarı metodikasının reallaşdırılması üçün bir qrup müqayisə edilən müəssisə üzrə dəqiq və detallandırılmış maliyyə və bazar informasiyası vacibdir.

Sövdələşmə metodikası (və ya satışın müqayisəli təhlili metodikası) - kapital bazarı metodikasının xüsusi halıdır, müqayisə edilən müəssisənin nəzarət aksiya paketinin və ya bütövlükdə müəssisənin əldə edilməsi qiymətinin təhlilinə əsaslanır. Bu metodika çərçivəsində bir sıra müxtəlif multiplikatorlar hesablanır: qiymət/balans mənfəəti; qiymət/təmiz mənfəət; qiymət/cari pul axını; qiymət/sırf pul axını; qiymət/ümumi mədaxil; qiymət/faktiki mədaxil və s. Bu metodikanın əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o cari real təsərrüfatçılıq təcrübəsini əks etdirir, bu metodikanın çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, o köhnə hadisələrə əsaslanır və

müəssisənin təsərrüfatçılığının gələcək şərtlərini hesaba almır. Sövdələşmə metodikasının kapital bazarı metodikasından əsas fərqi ondan ibarətdir ki, əgər sövdələşmə metodikası müəssisənin tam idarə olunmasına imkan verən nəzarət paket aksiyalarının dəyərinin səviyyəsini müəyyən edərsə, kapital bazarı metodikası müəssisənin dəyərini nəzarət paketi olmadığı səviyyədə müəyyən edir.

Sahə əmsalları metodikası (və ya sahə nisbətləri) müəssisənin dəyərinin təqribi qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. İqtisadiyyatın bir sıra sahələri üçün qiymətləndirilmənin “qızıl qaydası” belədir: alıcı müəssisə üçün vergi tutulan qədər orta illik mənfəətin kəmiyyətinin dörd qatından artıq olmayan dəyər ödəyəcəkdir. Müəssisənin qiymətləndirilməsində yuxarıda sadalanan metodikalar bir-birindən izolə edilmiş halda istifadə olunurlar, onlar biribirini qarşılıqlı tamamlayırlar. Konkret müəssisənin qiymətləndirilməsi üçün bir qayda olaraq müxtəlif yanaşmalardan bir neçə metodika istifadə edilir. Sonra isə müxtəlif metodikalarla alınmış nəticələr öz aralarında tutuşdurulurlar və son qiymətləndirmə qərarını müəyyən edirlər ki, bu da qiymətləndirilən müəssisənin dəyərinin son səviyyəsi adlanır. Buna baxmayaraq, müəssisə dəyərinin bəzi üzvlərinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra metodikalar daha böyük istifadə imkanlarına malikdir. Məsələn, müəssisənin sığorta dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün ən yaxşı metodika kimi əvəzetmə dəyəri hesabatı və ya balans dəyərinin korreksiya edilməsi metodikası, sabit gəlir gətirən müəssisənin qiymətləndirilməsi üçün gəlirin kapitallaşması metodikası tövsiyə olunur və s.

Qeyd edək ki, bazar yanaşması və ya müqayisə yanaşması elə maşın və avadanlıqlar üçün tövsiyə olunur ki, onların inkişaf etmiş ikinci bazarı mövcuddur: avtomobillər, çox növ dəzgahlar, gəmilər, təyyarələr və başqa

standart seriyalı avadanlıqlar. Bu metod avadanlığın cari vəziyyətində onun vahidinin “dəyərini” adekvat əks etdirən bazar qiymətinin təyin edilməsinə əsaslanır. Burada istifadə olunan əsas prinsip tutuşdurmadır və aşağıdakıları nəzərə almaqla yerinə yetirilir, ikinci bazarda satılan dəqiq analoqu ilə; dəqiq analoqunun olmadığı halda uyğun korreksiya düzəlişlərinin aparılması ilə ikinci bazarda satılan təqribi analoqu ilə; Əmlakın qiymətləndirilməsində bazar yanaşması ikinci bazarın olmadığı halda aşınma üçün müvafiq düzəlişlərin edilməsilə yeni analoji avadanlıqla.

Təbiidir ki, belə yanaşma çox böyük həcmdə bazar informasiyasının olmasını və obyektin müqayisəsində adekvat metodun istifadəsini tələb edir. Başqa sözlə qiymətləndirici çox böyük, daim təzələnən məlumat bazasına malik olmalıdır. Həmçinin belə informasiyanı daim toplamaq lazımdır, belə ki, təcrübədə müxtəlif maşın və avadanlıqların qiymətləndirilməsi başqa-başqa sənaye sahələrinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həyata keçirilir. Qiymət və sorğu materiallarına aid məlumatların təşkili metodikası qiymətləndiricinin özü vasitəsilə həyata keçirilir. Çox vaxt məlumatlar bazası (kitabxanası) sahə klassifikasiya kateqoriyasına, məlumatların kodlaşdırılmasına, istehsalçı-firmalar üzrə əlifba sırası ilə və başqa prinsiplərlə təşkil olunur. Belə kitabxanada aşağıdakı informasiya yığılıb sistemləşdirilməlidir: yeni və işlənmiş avadanlıqların məlum alqı-satqı sövdələşməsinin real qiymətləri; istehsalçıların (adətən, yeni avadanlıqlar) və ya dilerlərin preyskurant qiymətləri; yazılı və ya şifahi sorğu ilə alınmış təkliflər qiyməti; qiymət indeksi. Belə formada alınan informasiya müxtəlif qiymət və əldə edilə bilmə qabiliyyətinə malik olduğundan yuxarıda sadalanan meyarlarla onların alınma yollarının müqayisə olunması vacibliyi yaranır.

Əmlakın qiymətləndirilməsində bazar yanaşması metodikasının ümumi metodologiyası aşağıdakıları özündə ehtiva edir μ qiymətləndirmə obyektini kimi hər hansı qapalı kompaniya və ya formal açıq olan obyekt çıxış edir və bu kompaniyanın aksiyaları kifayət qədər likvid deyildir. Odur ki, belə kompaniyaların ancaq kotirovkaya görə alınan aksiyalarının bazar qiymətinə inanmağa əsas yoxdur. Çox böyük likvidliyə malik olan açıq kompaniyalar arasında analoqkompaniya (yaxın analoq) axtarılır; kompaniyaların aksiyalarının bazar qiyməti (fond bazarında bilavasitə müşahidə olunan) və dövriyyədə olan aksiyaların ümumi miqdarı əsas götürülür. Axırıncılar fond bazarının özünü təmsil edən analoqkompaniyalarının bazar qiymətləndirilməsi adlanır.

Qiymətdəndirilən kompaniyaya müxtəlif düzəlişlərin edilməsini nəzərə alaraq, fond bazarının analoqkompaniyanın bazar qiyməti haqqında “fikir” yaradan əsas amil kimi, analoqkompaniyanın doğru bazar qiyməti və onun fəaliyyətinin elan edilmiş maliyyə nəticələri (həmçinin onun elan edilmiş kapitalının quruluşu) arasındakı nisbət götürülür; göstərilən nisbətlər qiymətləndirilən kompaniyanın cari maliyyə vəziyyətinin (həmçinin kapitalın quruluşu) uyğun göstəricilərinə vurulur. Bununla da baxılan qapalı kompaniyanın ehtimal edilən dəyəri qiymətləndirilir (fond bazarında müşahidə oluna bilən). Bu zaman həmin qapalı kompaniyanın aksiyaları bu bazada yerləşdirilə bilsəydi və kifayət qədər likvid olsaydı şərtləri də nəzərə alınır. Bu zaman o da güman edilir ki, şəffaf maliyyə bazarında analoq kompaniyalar elan edilmiş maliyyə nəticələri və onların bazar qiymətləri təqribən eyni nisbətə malik olmalıdır. Bu yanaşma qiymətləndirilən kompaniyanın dəyərini xeyli artırır. Belə ki, faktiki olaraq onun aksiyaları likvid deyildir, bu da xüsusi olaraq kompaniyanın menecerlərinə böyük təsir edə bilməyən kiçik aksiya paketi saxlayanlar üçün çox vacibdir. Belə

ki, əgər səhmdarlar öz vəsaitlərini başqa biznesə yönəldirsə və ya istehlak məqsədilə bu vəsaitləri biznesdən çıxarmaq istəyirlərsə, kiçik aksiya paketi saxlayanlar kompaniyadan öz aksiyalarını almaqda menecerlərlə sövdələşmə, problemlər yaradır. Burada bir məqama da toxunmaq lazımdır, bazar yanaşması müəssisəni fəaliyyətdə olana adekvat qiymətləndirməkdir, ona görə ki, burada analoq-kompaniyanın qiymətləndirilməsi fond bazarı tərəfindən fəaliyyətdə olan kimi qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə – əmlakın bazarın konkret şəraitində vaxtın müəyyən məqamına olan qiymətinin müəyyənləşdirilməsidir.

Əmlakın qiymətləndirilməsi obyekt girov qoyulmaqla kreditləşmə (ipoteka), əmlakın nizamnamə kapitalına daxil edilməsi, sığorta, varisliyin rəsmiləşdirilməsi (notariusatəqdim etmək üçün), əmlakın bölüşdürülməsi, idarəetmə qərarlarının verilməsi (birləşdirilmə), dövlət əmlakının alınması, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi, zərərin qiymətləndirilməsi və sığorta haqqlarının ödənilməsi məqsədilə həyata keçirilir.

Qiymətləndirmə ekspertizası peşəkar qiymətləndirmə praktikasını müəyyən edən əsas sənədlərə əsasən həyata keçirilir. Qiymətləndirmə ekspertizası yekunlaşandan sonra Sifarişçiyə qiymətləndirilən obyektin dəyərinin əsaslandırılmış izahı olan qiymətləndirmə hesabatı təqdim edilir. Əmlakın qiymətləndirilməsi ən çox rast gəlinən qiymətləndirmə növlərindən biridir. Əksər hallarda əmlakın qiyməti onun sahibi və ya alıcıları üçün ilk baxışdan aydın görünür, lakin bu obyektə aid olan bütün amillər peşəkar tərəfindən qiymətləndirildikdən sonra onun ilkin qiymətinə əhəmiyyətli dərəcədə düzəlişlər edilə bilər.

Maşın və avadanlığın peşəkar qiymətləndirilməsi hər bir müəssisənin texnoloji bazasını təşkil edən əsas fondların aktiv hissəsinin əsil qiymətini

müəyyən etmək üçün ən başlıca, bəzən isə yeganə vasitədir. Müəssisənin bazar qiymətinin müəyyən edilməsinə bütün aktivlərin: daşınmaz əmlakın, maşın və avadanlığın, anbar ehtiyatlarının, maliyyə yatırımlarının, qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi daxildir. Qeyri-maddi aktivləri üç əsas qrupa bölmək olar:

- əqli mülkiyyət obyektləri (sənaye mülkiyyəti, nou-xau, müəlliflik hüququ obyektləri),
- təşkilati xərclər,
- işgüzar nüfuz (və ya qudvill).

Əqli mülkiyyətin qiymətləndirilməsinə obyektlər müəssisənin nizamnamə fonduna daxil edildikdə, alqı-satqı əməliyyatları aparıldıqda və ya əqli mülkiyyətdən istifadə hüququnun verilməsi üzrə lisenziya müqaviləsi bağlandıqda, kompensasiya miqdarı müəyyən edildikdə, həmçinin mühasibat uçotunda müəssisənin əsas vəsaitlərinin qiyməti dəyişdirildikdə ehtiyac yaranır.

Qiymətli kağızların qiymətləndirilməsi – qiymətləndirmə fəaliyyətindən yüksək səriştəlik tələb edən ən çox tələb olunan istiqamətlərdəndir. Məskunlaşdırılan torpaqlar (şəhərlərin, kəndlərin və digər yaşayış məntəqələrinin) bazar məlumatlarının təhlili əsasında qiymətləndirilir. Kənd təsərrüfatı torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının faktiki məhsuldarlığına əsasən aparılır. Investisiya layihələrinin kompleks qiymətləndirilməsi layihələrin maliyyə qabiliyyətinin və onların iqtisadi effektivliyinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, investisiyanın məqsədyönlüyü barədə götür-qoy edən şəxsə düzgün qərarın verilməsi üçün bütün lazımi məlumatlar təqdim edilir. Bu zaman investisiya layihələrinin forma və məzmunu müxtəlif ola bilər – yeni müəssisənin tikintisi planından tutmuş, daşınmaz əmlakın

alınmasının sərfəliliyinin qiymətləndirilməsinə qədər.İstifadəsinin effektivliyi ilə bərabər ehtiyatların öyrənilmə və hazırlıq dərəcəsinin, yataqların mənimsənilmə mərhələləri başa çatdıqca vaxt baxımından əlverişliliyinin, mineral məhsulun qiymətinin, həmçinin elmi-texniki tərəqqinin təsirini nəzərə alan faydalı qazıntı ehtiyatlarının əlverişliliyinin qiymətləndirilməsi.

Vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi zamanı gəlir vergisi ilə əmlak vergisi arasında optimal nisbət əldə edilə bilər. Vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi, həmçinin investisiyalar cəlb edildikdə (məsələn, kredit alarkən girovun qiymətinin müəyyən edilməsi üçün və s.), ayrı-ayrı obyektlərin satılması (gəlir vergisi minimuma enir) və nizamnamə kapitalının artırılması planlaşdırıldıqda, o cümlədən məhsulun maya dəyərinin və qiymətinin formalaşdırılmasını dəqiqləşdirmək üçün maliyyə təhlili məqsədilə istifadə edilə bilər.

Qiymətləndirmə haqqında hesabatın ekspertizası qiymətləndirmə nəticələrinin həqiqiliyinin və hesabatın özünün normativ sənədlərə uyğunluğunun yoxlanması məqsədilə həyata keçirilir. Qiymətləndirmə haqqında hesabatın ekspertizasına qiymətləndirmə üçün seçilmiş metodikanın düzgünlüyünün, ehtimalların, məhdudiyyətlərin və ilkin şərtlərin yoxlanması, aparılmış hesablamaların təhlili və qiymətləndirmə nəticələrinin həqiqiliyinin yekunları daxildir. Debitor borclarının qiymətləndirilməsinin əsas vəzifəsi – mühasibat uçotu məlumatlarının təhlilinə əsaslanan satış qiymətinin ən aşağı həddinin, yəni debitor borcunun satılması zamanı əldə edilməsi gözlənilən pul ekvivalentinin müəyyən edilməsidir.

Məlum olduğu kimi, müəssisələr əsas fondların uçotunu ilkin balans dəyəri ilə aparırlar. Eyni zamanda illər keçdikcə həmin ilkin dəyər bazar

qiymətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Həm də bu kənarlaşmalar getdikcə daha da artmağa başlayır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət və özəl qurumlarda cəmlənmiş əmlakın dəyəri, birinci növbədə isə əsas fondların dəyəri vaxtaşırı bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilərək uçotda əks etdirilmir. Fəaliyyət göstərən müəssisələrin əmlakı girov qoyularkən qiymətləndirmə bir yanaşma ilə, vergitutma, yaxud sığorta məqsədi üçün isə başqa yanaşma ilə həyata keçirilir. Həm də bu məqsədlər üçün qiymətləndirmə müxtəlif müəssisələrdə ayrı-ayrı üsullarla aparılır.

Hesablamalar göstərir ki, əmlak vergisi yığımı ilə dövlət və özəl sektorlarda mövcud əmlakın faktiki dəyəri və müvafiq olaraq onların dinamikası arasında uyğunsuzluqlar vardır. Vergitutma obyektini kimi əsas fondlar bazar qiymətləri ilə (cari qiymətlərlə) qiymətləndirilmirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin ən azı 10 faizini, bəzilərində isə 20 faizə qədərini əmlak vergisi təşkil edir. Həmin ölkələrdə yerli büdcələrin gəlirlərinin yarısından çoxu əmlak vergisi hesabına formalaşdırılır. Azərbaycanda isə bu göstərici son illərdə 2-5 faiz arasında tərəddüd etmişdir.

Əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi amortizasiya ayırmalarının dəyər əsasını dəyişikliyə uğradır. Onlar hesabat dövrünün maya dəyərini yüksəltmək və mənfəəti azaltmaqla artır. Bu zaman hesablanılan amortizasiyanın nominal məbləği yüksəlir. Əsas vəsaitlər kimi material dövriyyə aktivlərini də yenidən qiymətləndirmək olar. Bunun üçün müvafiq qayda «Ehtiyatlar» üzrə kommərsiya təşkilatları üçün 8Nəli Milli Mühəsibat Uçotu Standartının 30-cu maddəsində nəzərdə tutulur:

«Hər növbəti hesabat dövründə mümkün xalis satış dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Əvvəlki dövrlərdə ehtiyatların ilkin dəyərindən aşağı olan hər hansı dəyərə qədər silinməsi hallarını yaratmış

səbəblər artıq mövcud olmadıqda və ya iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi səbəbindən mümkün xalis satış dəyərinin artmasına dair açıq-aydın dəlil mövcud olduqda, silinmiş məbləğ ehtiyatların yeni balans dəyərini ilkin dəyərdən və yenidən qiymətləndirilmiş mümkün xalis satış dəyərindən daha az olan dəyərə uyğunlaşdırılmaqla qaytarılır».

Maliyyə hesabatının sabit valyuta ilə tərtib olunması zamanı cari valyuta məzənnəsinə uyğun olaraq hər bir əməliyyat üzrə göstəricilərin sabit valyuta ilə hesablanması təmin olunur. Bu isə özlüyündə inflyasiyanın təsirinin aradan qaldırılmasına köməklik göstərir. Əgər təşkilatda uçot xarici valyuta ilə aparılsa idi, nəticə də yenə də eyni ola bilərdi.

Uçot və hesabatın Beynəlxalq Standartları üzrə ekspertların hökumətlərarası işçi qrupu inflyasiyanın artan təsirinə düzəlişi iki üsulla əks etdirməyi məqsədəuyğun sayır:

- 1) qiymətin ümumi səviyyəsindəki dəyişiklikləri (pulun alıcılıq qabiliyyətindəki dəyişiklik) nəzərə almaqla;
- 2) konkret mallara (materiallar, avadanlıq, qurğular və s.) cari qiymətlərin dəyişilməsi nəzərə alınmaqla.

Pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişilməsinə edilən düzəlişə görə bazis səviyyəsinə hesablanan indeks kimi, qiymətin orta səviyyəsinə uyğun olaraq hesabat tarixinə aktivlərin, passivlərin, daxil olmaların və xərclərin dəyəri götürülür. Söhbət, xalq təsərrüfatı çərçivəsində bütün mallara və xidmətlərə qoyulan qiymətlərin hərəkətindən gedir. Belə bir göstərici mərkəzləşmiş qaydada yalnız Respublika Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hesablanıla bilər.

Aktivlərin ilk qiymətlə uçotu metodu dəyişikliyə uğramır, yalnız aktivlərin uçot vahidi dəyişilir. Bu da özlüyündə həmin metodun tətbiqini əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirir. Mallara və xidmətlərə orta qiymət

göstəricilərinin dəyişilməsinin dövlət orqanları tərəfindən mərkəzləşmiş qaydada öz vaxtında hesablanması metodunun tətbiqi nisbətən çətindir.

Hesabatın bütün maddələrinin yenidən hesablanması üçün pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişilməsi metodu zamanı qiymətin ümumi səviyyəsinin dinamikasının dəyişilməsi əsasında hesablanılan vahid indeksdən istifadə edilir. Onu tətbiq etmək nisbətən sadədir, belə ki, bu üsul mühasibat uçotunun başlıca prinsipinə ilkin (faktik) xərclər üzrə uçot prinsipinə çox yaxındır. Gəlir (mənfəət) pul formasında xüsusi kapitalın kəmiyyəti yenidən hesablandıqdan sonra qeydə alınır.

Qeyd edə bilərik ki, MMUS 30 «Hiperinflasiya şəratində maliyyə hesabatları» adlı standart hesabat tarixinə pulun alıcılıq qabiliyyəti haqda informasiya əsasında hesabat məlumatlarının yenidən hesablanmasını (bütün mallara və xidmətlərə qiymətlərin orta səviyyəsi indeksi üzrə) tövsiyyə deyil, tələb edir. Qiymətlərin orta indeksi barədə etibarlı informasiyanın hesablanmasının mürəkkəbliyi ucbatından onun maliyyə hesabatının təqdim olunduğu dövr ərzində müəssisələrə verilməməsi, adını çəkdiyimiz standartın tətbiqinə imkan vermir.

Inflasiya amili ilə bağlı düzəliş aparmaqla aktivlərin və passivlərin dəyərinin uçotunun daima fəaliyyətdə olan mexanizmini yaratmaqla yanaşı kiçik müəssisələr haqqında da düşünmək lazım gəlir. Belə müəssisələrin əksəriyyətində yenidənqiymətləndirmə və yenidən hesablama üzrə xərcləri onlardan alınan gəlirlə ödəmək mümkün deyil. Odur ki, bu məsələlər də kiçik müəssisələrə sərbəstlik vermək məqsədəuyğundur.

Inflasiya amilləri mövcud olan və istifadə edilən aktivlərin dəyərinin nominal yüksəlməsinə səbəb olur. Müvafiq surətdə istehsala və malların satışına çəkilən xərclər, habelə müəssisənin xüsusi kapitalı nominal şəkildə (pul istifadəsində) artır, onun mənfəəti dəyişikliyə uğrayır. Bu zaman

müəssisənin kapitalı ilə cari hesabat dövrünün maliyyə nəticələri arasında əmlakın pul dəyərinin artmasının bölüşdürülməsinin iqtisadi-metodik problemləri ortaya çıxır.

Amortizasiya olunan aktivləri qalıq balans dəyəri əsasında inflyasiya indeksinə uyğun olaraq düzəliş etmək lazımdır. Qalıq balans dəyəri özlüyündə həmin növ əmlakın həmin tarixə dəyər ifadəsini təcəssüm etdirir. Bu o deməkdir ki, inflyasiya indeksinə uyğun olaraq əsas vəsaitlərin ilk dəyəri və onlara hesablanan amortizasiya məbləği artır.

Nəticə

İnflyasiya şəraitində hər hansı bir müəssisəyə (əməliyyata) pul vəsaitinin yatırımı, sərmayə qoyuluşunun gəlirliliyi inflyasiyanın tempindən yüksək olduğu halda özünü doğrultmuş olur. Əvvəl də qeyd ediliyi kimi, inflyasiya şəraitində müəssisənin maliyyə hesabatı göstəricilərinin düzəlişinə dair təklif edilmiş metodiki yanaşmaların təkmilləşməsinə ehtiyac duyulur. Hazırkı şəraitdə müəssisə və təşkilatların uçotu və təhlilində bu metodların tətbiqi mütləqdir, çünki müəssisənin maliyyə hesabatı məlumatlarının nə dərəcədə düzgün və etibarlı olması, təhlilin nəticələrinin obyektivliyindən asılıdır. Əsaslanmış qərarlarla maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunması, investisiyanın əsas istiqamətlərinin qanuna uyğun müəyyən edilməsi, son nəticədə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf sabitliyini təmin edir.

Dürüst mühasibat hesabatının mövcudluğu təşkilatın cari maliyyə vəziyyəti və onun mümkün dəyişməsi haqqında analitik nəticənin formalaşması üçün zəruridir. Bunula yanaşı mühasibat hesabatı məlumatlarının dürüstlüyünə inflyasiya prosesləri də bilavasitə təsir göstərir. İnflyasiyanın təsirinin nəzərə alınmaması təşkilatın maliyyə vəziyyəti, onun kapitalının qorunub saxlanması və artırılması haqqında informasiyanın təhrif olunmasına səbəb olur ki, son nəticədə bütövlükdə biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini təhrif etmiş olur. İnflyasiyanın mühasibat hesabatı göstəricilərinə təsirinin nəzərə alınmamasının doğurduğu fəsadlar aşağıdakılardır:

- qiymətin artmasının təsiri nəticəsində satılmış məhsulun maya dəyəri istehlak olunmuş resursların cari maya dəyəri ilə müqayisədə azaldılmış olur;
- maya dəyərinin cari qiymətlərlə deyil, tarixi qiymətlərlə dəyərləndirilməsi inflyasiya şəraitində təsərrüfat subyektlərinə özlərinin fəaliyyəti prosesində sərf olunmuş material ehtiyatlarının bərpa olunması və əsas vəsaitlərin

təzələnməsi imkanlarını azaldır. Nəticədə resursların bərpa olunmasına yönəldilmiş vəsaitin həcmi təşkilatın real tələbatına uyğun olmaya bilər;

- qiymətin artması şəraitində təşkilatın mənfəət məbləği şişirdilmiş (artırılmış) olur. Bərpa qiyməti ilə istehlak olunmuş ehtiyatların dəyərinin yenidən hesablanması mənfəətin məbləğinin azalmasına və ya zərərin artırılmasına gətirib çıxara bilər.

- təşkilatın kapitalın saxlanması və artırılması qabiliyyəti haqqında informasiya təhrif olunur ki, bu da, mənfəətin korporativ idarə olunması məsələləri ilə bağlı qərarların qəbul olunması prosesində hesablamaların səhv edilməsi ilə nəticələnir- mənfəət təşkilatın uzunmüddətli maliyyə sabitliyi məqsədi ilə bölüşdürülə bilər;

- təşkilatın cari ödəmə qabiliyyətinin idarə olunması üçün zəruri olan debitor və kreditor borclarının real nisbəti haqqında informasiya yoxdur;

- mühasibat hesabatı informasiyalarının müqayisəliliyi prinsipi pozulur- vaxta görə müqayisə real olmur, nəticədə təşkilatın maliyyə nəticələrinin və pul axıplarının proqnoz təhlilinin informasiya bazasında dürüstlüyü azalır;

- kapital qoyuluşunun səmərəliliyini səciyyələndirən və təşkilatın biznesinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sistemində mühüm hesab olunan əsas maliyyə göstəricilərinin hesablanması təhrif olunmuş nəticələr formalaşdırır. Bu, qəbul edilən investisiya qərarlarının əsaslandırılmasını çətinləşdirir.

Dünya təcrübəsində qiymətin dəyişməsinin maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsinə müxtəlif yanaşma mövcuddur: seçmə və kompleks.

Seçmə yanaşma hesabatın müəyyən elementlərinə düzəlişi nəzərdə tutur (məsələn, LIFO metodundan istifadə etməklə aktivlərin

yenidən qiymətləndirilməsi, qeyri dövriyyə aktivlərinin sürətli amortizasiyası).

Bununla yanaşı qeyd etmək dəyərdir ki, həmin metodun tətbiqi zamanı balansda əks etdirilmiş ehtiyatlar və bunun nəticəsi olaraq təşkilatın xalis aktivləri yenidən dəyərləndirilməyir.

Sözü gedən metodlardan heç biri pul vəsaitinin alıcılıq qabiliyyətinin azalmasını nəzərə almır. Bundan başqa, digər maddələrə düzəliş etmədən bir və ya iki maddəyə (məsələn, əsas vəsaitlərin amortizasiyası və ya istehlak olunmuş resursların maya dəyəri) düzəlişin olunması qiymətin dəyişməsinin təşkilatın maliyyə vəziyyəti haqqında informasiyaya tam təsirini əks etdirməyə imkan vermir.

Kompleks yanaşma maliyyə hesabatının qiymətin inflyasiya dəyişməsinə məruz qalmış bütün və ya əsas maddələrinə düzəlişin edilməsinə əsaslanır.

Baza kimi ümumi alıcılıq qabiliyyəti və cari (bərpa) dəyər metodlarını göstərmək olar. Kapitalın saxlanmasına iki yanaşma həmin metodların əsasını təşkil edir. Ümumi alıcılıq qabiliyyəti metodu maliyyə kapitalının saxlanmasının qiymətləndirilməsinə tələbin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bərpa dəyəri metodu fiziki kapitalın saxlanması tələblərinə əsaslanır.

Dünya təcrübəsində qiymətlərin dəyişməsinin maliyyə hesabatı göstəricilərinə təsirin 3 düzəliş metodu mövcuddur. Bu metodlar MHBS-in standartında göstərilmiş və aşağıdakı uçot modellərinə əsaslanır:

➤ Mühasibat uçotu obyektlərinin eyni alıcılıq qabiliyyətinin dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsi modeli (GPP və ya GPL);

- Mühasibat uçotu obyektlərinin cari dəyərlə yenidən qiymətləndirilməsi modeli (CCA);
- Əvvəlki 2modeli özündə birləşdirən, mühasibat uçotu obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsinin qarışıq modeli.

GPP modeli ümumi qiymət indeksinin dəyişməsinin hesabat göstəricilərinin dövrü hesablanması ilə pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinin uçotuna əsaslanır. Bu konsepsiya kapitalın maliyyə xüsusiyyətinə əsaslanır. GPP modelində düzəlişin əsas məqsədi maliyyə hesabatının eyni alıcılıq qabiliyyətinə malik olan vahiddə təqdim olunmasıdır. Bununla belə ayrılıqda aktiv və passiv komponentlərinin qiymət dinamikası nəzərə alınmır. GPP modelinin inflyasiya indeksində pulsuz balans maddələrinin düzəlişində istifadə olunur.

Cari qiymətlərdə uçot modeli (CCA) daha dəqiqdir. Belə ki, o, maliyyə hesabatı maddələrinin satış qiymətindən və bu maddələrin cari qiymətlərinin müəssisənin aktiv və passivlərinin cari ana real bazar qiyməti ilə uçotu ilə hesablanmış dəyəri üzrə formalaşmasından asılı olaraq hesablanmasını nəzərdə tutur. Beləliklə balans maddələrinin düzəlişi aktiv və passivlərin konkret vəziyyətə görə müəyyən edilmiş qiymət indeksinə əsasən aparılır. Bu ayrı-ayrı qiymət indekslərinin səviyyəsi ümumi qiymət indeksindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də düzəlişin bu metodu aktiv və passivlərin müxtəlif vəziyyətinin dəyər qiymətləndirilməsinin dəyişdiyi halda tətbiq olunduğundan hesablama ardıcılığı GPP metodundan üstündür.

CCA metodunun istifadəsi zamanı vacib problemlərdən biri aktivlərin cari dəyərinin təyin edilməsi hesab edilir.

İkinci problem inflyasiya şəraitində qiymət indeksinin ölçüsündən asılı olaraq maliyyə hesabatının düzəlişi metodunun tətbiqini, hesabat göstəricilərinin hesablanmasını praktiki olaraq həyata keçirməkdir.

Üçüncü problem, əmsalın təyin edilməsi ilə əlaqədar düzəlişlərdir ki, xüsusilə dövr üzrə orta inflyasiya indeksinin, İQİ-nin hesablanması ilə bağlıdır. Orta qiymət səviyyəsi indeksinin hesablanmasında daha geniş yayılmış səhv orta arifmetik ölçü düsturundan istifadədir.

Dördüncü problem, düzəliş əməliyyatının aparılması ardıcılığıdır. İndiyənədək GPP və CCA metodikaları özündə mübahisəli məsələləri saxlamaqdadır. Belə ki, balansın uzunmüddətli qeyri-pul maddələrinin düzəlişinin məqsədə uyğun olmaması qəbul edilir. Beləliklə, düzəliş prosedurunun mümkün istiqamətlərdən biri müəssisənin döviyyə kapitalına daxil olan aktiv və passiv maddələrin düzəlişidir. Başqa nöqteyi nəzərdən isə əlavə kapital hesabına maliyyələşən aktiv maddələrin düzəlişi düzgün hesab edilmir.

İnflyasiyanın iqtisadi və sosial nəticələri mürəkkəb və müxtəlifdir. Onun böyük olmayan sürəti qiymətin qalxmasına və gəlir normasına təsir edib bununla da müvəqqəti konyekturanın canlanmasının faktoru olur. İnflyasiyanın dərinləşməsinə istehsalın yüksəlməsində ciddi maneəçilik törədir cəmiyyətin iqtisadi və sosial gərginliyinə səbəb olur. Sürətli İnflyasiya təsərrüfatı bərbat hala qoyur, nəinki iri korporasiyaları, hətta kiçik biznesə ciddi iqtisadi zərər vurur. Bu isə əsas etibarilə konyekturanın qeyri-müəyyənliyindən irəli gəlir. İnflyasiya effektiv makroiqtisadi siyasətin aparılmasını çətinləşdirir. Onu da deyək ki, qiymətin qeyri – bərabər qalxması iqtisadiyyatın sahələri arasında disproporsiyaları gücləndirir, daxili bazarda məhsulun satışında problemlərin yaranmasını gücləndirir. Bu cür İnflyasiya puldan məhsula qaçışı aktivləşdirir, pul

yığımina mane olur, pul-kredit sisteminin fəaliyyətini pozur. Bundan başqa İnflyasiya şəraitində əhalinin yığımı qiymətdən düşür, kredit verən bank və idarələr itki verirlər. İstehsalatın internasionallaşması İnflyasiyanın ölkədən-ölkəyə keçməsinə asanlaşdırır, beynəlxalq valyuta və kredit əlaqələrini mürəkkəbləşdirir. İnflyasiya əmək məhsuldarlığının təsərrüfat effektini azaldır və texnoloji gerilik yaradır. İnflyasiyanın özü bir fakt olaraq pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətini azaldır, yəni məhsulun sayını və xidməti azaldır, hansıları bu pul vahidi ilə almaq mümkündür – bu heç də real şəxsi gəliri və həyat tərzinin azalmasına gətirmir. İnflyasiya pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətini aşağı salır, lakin sizin real gəliriniz və yaşayış tərziniz o vaxt aşağı düşər ki, əgər sizin nominal gəliriniz İnflyasiyadan geri qalar. İnflyasiya nisbətən təsbit edilmiş nominal gəlirləri olan insanları cəzalandırır. Başağ sۆzlə desək, o gəlirləri belə bölüşdürür: sabit nominal gəlirləri olan əhalinin gəlirlərini azaldır, digər qrup əhalinin gəlirlərini artırır. Buna klassik nümunə olaraq adi təqaüd və ya renta ilə yaşayan yaşlı insanları göstərmək olar, hansılar ki, hər ay sabit nominal gəlirlər əldə edirlər. İnflyasiya həmçinin təsbit edilmiş renta haqqı olan torpaq sahiblərinin də vəziyyətini pisləşdirir, çünki vaxt keçdikcə onlar alıcılıq qabiliyyətini itirmiş pul vahidi alırlar, az miqdarda dövlət sektorunda çalışanların bir hissəsi hansı ki, gəlirləri təsbit olunmuş tarif cədvəlləri ilə müəyyən edilir. Həmçini sosial müavinətli sabit gəlirlərlə yaşayan 78 ailələr və digər transvert gəlirləri olan ailələr İnflyasiyanın qurbanı olurlar. Qeyrisabir gəlirlərlə yaşayan insanlar İnflyasiyadan xeyr götürə bilərlər. Belə ailələrin nominal gəlirləri qiymətlərin səviyyəsini və yaxud həyat qiymətini keçir, nəticə etibarilə onların real gəlirləri artır. Sənayenin inkişaf etmiş və güclü həmkarlar təşkilatı olan sahələrində çalışan fəhlələrin nominal maaşı İnflyasiya ilə ayaqlaşa bilər və keçər. Əks

tərəfdən qiymətin səviyyəsinin qalxması sənayenin qeyri-rentabelli sahələrindəki bəzi muzzdu fəhlələrin (hansı ki, güclü köməkdən, mübariz həmkarlar təşkilatından məhrumdurlar) gəlirlərini keçir. İnflyasiyadan firma rəhbərləri və başqa gəlir əldə edənlər də uda bilərlər. Məsələn: əgər İnflyasiyada qiymətin qalxması faizdə nəzərə alınmayıbsa, kredit götürənlər İnflyasiyadan udurlar. 1 000 000 manat ssuda götürmüş debitor müəyyən vaxt ərzində faizlə həmin pulu qaytarmalıdır, lakin bu vaxt ərzində manatın alıcılıq qabiliyyəti iki dəfə düşərsə onda həmin alınmış məbləğ banka qaytarılarkən real alıcılıq qabiliyyətinin yarısını itirmiş olur (faiz hesabını nəzərə almasaq). İnflyasiya vaxtı təcili əmanətlərin polis sığortası banklarında illik rentalar və başqa sabit qiymətli aktiv kağızların qiymətləri azalır, hansı ki, nəzərdə tutulmamış ağır vəziyyətlə və yaxud sakit tərzdə təqaüdə çıxmaq imkanına çatardı. İnflyasiyanın sosial nəticələrində vardır: o milli gəlirin bölüşdürülməsinə aparır, elə bil bu əhali üçün yüksək vergi dərəcəsidir hansı ki, nominal artımı gerilədir, həmçinin real əmək haqqı əmtəə və xidmətlərin yüksələn qiymətlərindən geri qalır. Bir sözlə demək olar ki, İnflyasiya prosesinin neqativ nəticələri aşağıdakılar aiddir: – Qiymətlər sisteminin pozulması; – Qeyri-leqal iqtisadi əlaqələrin inkişafı, böyük miqyaslı nomenklatur kapitalın realizə olunması; – Gəlirlərin gizli bazar və gizli istehsalın xeyrinə bölünməsi; – Ekvivalent dəyişmənin kobud pozulması; – Əhali yığımının qiymətdən düşməsi; – Bütçə İnflyasiyasının güclənməsi (dövlət bütçəsi kəsri); 79 – Kredit İnflyasiyasının güclənməsi (vaxtı keçmiş və borc ssudanın səviyyəsi); – Dövlət bütçəsinin, kredit investisiyasının və kapital qoyuluşunun gəlirlərinin qiymətdən düşməsi; – Əməyə qarşı əks stimulların yüksəlməsi; – Bazar münasibətlərində narazılıqların yüksəlməsi; – Rəsmi iqtisadiyyatla kölgə iqtisadiyyatın

birləşməsi hətta dəbə minməsi; – Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı arasında disproporsiyanın güclənməsi.

Azərbaycan yaxın zamanlarda neftdən xeyli miqdarda gəlir götürəcək. Məlum olduğu kimi bu gəlirlər neft fondunda toplanır və gələcək nəsillərə saxlanılır. Bu yaxşı fikirdir lakin bu pulun necə istifadə olunması problemlidir. Məlumdur ki, ölkəyə külli miqdarda pul axını infilyasiyaya səbəb olur. Məncə hökumət bu pullardan istifadə edərək ölkədə ağır sənayeni inkişafı və ucuz xammal üçün faydalı qazıntı yataqlarını istismar etməli (dəmir filizi, polimetal filizləri), elektronika maşınqayırma sahəsini inkişaf etdirməlidir. Ən azından Azərbaycanda bunun üçün güclü infrastruktur var. Bu proses tədricən və paralel istiqamətlərdə getməlidir. Ölkənin kiçik olmasını nəzərə alsaq nəqliyyat xərclərinin aşağı olması, yerli istehsal ucuz olması qiymətlərin gələcəkdə aşağı olması və infilyasiya prosesinin müəyən xarakterli olmasına gətirib çıxaracaq. Bundan əlavə güclü təhsil sistemi yaratmalı, insan kapitalına güclü nəzarət edilməlidir. Və Azərbaycanı İEÖ səviyyəsinə yüksəltməliyik. Ən azından biz bunu 225 min km² dən 86.6 min km² qalan Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq üçün etməliyik. Praktiki olaraq bütün ölkələrdə İnfilyasiyanın öz yaranma səbəbləri var. Lakin bu prosesdə müxtəlif faktorların olması ölkənin konkret iqtisadi şəraitindən asılıdır. İnfilyasiyanın neqativ sosial və iqtisadi nəticələri müxtəlif ölkələrin rəhbərlərini məcbur edir ki müəyyən edilmiş iqtisadi siyasəti həyata kersinlər. Dövlət tərəfindən həmişə pul kütləsinin tənzimlənməsinə diqqət yetirilmişdir. İnfilyasiyanın idarəetmə amilləri birtərəfli deyil, öz nəticələrinə görə ziddirlər. Belə siyasət çox dar parametrlə ölçülür. Bir tərəfdən infilyasiya spiralının açılmasının qarşısının almaq, digər tərəfdən təsərrüfatın stimuluunu artırmaq, bazarı lazımı əmtəə ilə təmin etmək üçün şərait yaratmaq tələb olunur. İnfilyasiyanı idarə etmək

kompleks amillər tələb edir, qiymət artımını gəlirlə stabilləşdirmək lazımdır. Qərb ölkələrində istifadə olunan bu prosesin idarəetmə aləti inflyasiyanın xarakter və səviyyəsindən, təsərrüfat xüsusiyyətindən, təsərrüfat mexanizminin spesifikasiyasından asılı olaraq fərqlənir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə (xüsusən ABŞ və əksər qərb ölkələrində) inflyasiyanın artım tempini çox dar ölçüdə saxlamaq mümkün olur. Inflyasiyanın tənzimlənməsi və antiinflasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi üzrə əvvəlki illərin təcrübəsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu siyasətin məqsədyönlü olması üçün inflyasiya mexanizminin elementlərindən düzgün istifadə etmək lazımdır. Manatın məzənnəsinin kəskin dəyişməsinin qarşısını almaq, qeyri – neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə və xarici ticarət şəraitinin pisləşməsinə, inflyasiya 80 təhlükəsini artıran manat emissiyasına yol verilməməlidir. Manatın sabitliyinin və inflyasiyanın cilovlanmasını təmin edən sərt pul-kredit siyasəti elə aparılmalıdır ki, bu siyasətin iqtisadiyyata olan mənfi təsirini minimuma endirmək mümkün olsun. Buna nail olmaq üçün möhkəm iqtisadiyyata söykənən əsl maliyyə sabitliyi olan mikromaliyyə sabitliyinin yaradılması zəruridir. Beləliklə, Mərkəzi Bank valyuta siyasəti yeritməli, eyni zamanda ölkədə həyata keçirilən sosial – iqtisadi inkişaf proqramlarının realizasiyasına dəstək verməli və makroiqtisadi siyasətin koordinasiyasında fəal iştirak etməlidir ki baza inflyasiyanın təkrəqəmli səviyyədə saxlanmasına və maliyyə sabitliyinin qorunmasına nail ola bilsinlər. Bununla yanaşı biz biz antiinflasiya tədbirlərini bu səpkidə görmək istərdik: 1. Özəl müəssisə və təşkilatlara iri dövlət sifarişlərinin verilməsi 2. Kommersiya kreditlərinin faizlərinin aşağı salınması 3. Pul emissiyasının qarşısının alınması 4. Dövlətin iqtisadi sferaya müdaxilələrinin minimuma endirilməsi 5. Vergi stimullaşdırılmasının

tətbiqi 6. İşsizliyin səviyyəsi və əmək haqqı arasında olan mütənasibliyin gözlənilməsi 7. Qiymət və əmək haqqı sisteminin liberallaşdırılması 8. Milli valyutanın dəyərdən düşməsinin qarşısının alınması 9. Hökumətin gəlir və xərclərinin balanslaşdırılması, büdcə kəsinin minimuma endirilməsi 10. Dolayı vergilərə üstünlük verilməsi.

Dünya təcrübəsində qiymətlərin dəyişməsinin maliyyə hesabatı göstəricilərinə təsirin 3 düzəliş metodu mövcuddur. Bu metodlar MHBS-in standartında göstərilmiş və aşağıdakı uçot modellərinə əsaslanır:

- Mühasibat uçotu obyektlərinin eyni alıcılıq qabiliyyətinin dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsi modeli (GPP və ya GPL);
- Mühasibat uçotu obyektlərinin cari dəyərlə yenidən qiymətləndirilməsi modeli (CCA);
- Əvvəlki 2 model özündə birləşdirən, mühasibat uçotu obyektlərinin yenidən qiymətləndirilməsinin qarışıq modeli.

GPP modeli ümumi qiymət indeksinin dəyişməsinin hesabat göstəricilərinin dövrü hesablanması ilə pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinin uçotuna əsaslanır. Bu konsepsiya kapitalın maliyyə xüsusiyyətinə əsaslanır. GPP modelində düzəlişin əsas məqsədi maliyyə hesabatının eyni alıcılıq qabiliyyətinə malik olan vahiddə təqdim olunmasıdır. Bununla belə ayrılıqda aktiv və passiv komponentlərinin qiymət dinamikası nəzərə alınmır. GPP modelinin inflyasiya indeksində pulsuz balans maddələrinin düzəlişində istifadə olunur.

Cari qiymətlərdə uçot modeli (CCA) daha dəqiqdir. Belə ki, o, maliyyə hesabatı maddələrinin satış qiymətindən və bu maddələrin cari qiymətlərinin müəssisənin aktiv və passivlərinin cari ana real bazar qiyməti ilə uçotu ilə hesablanmış dəyəri üzrə formalaşmasından asılı olaraq

hesablanmasını nəzərdə tutur. Beləliklə balans maddələrinin düzəlişi aktiv və passivlərin konkret vəziyyətə görə müəyyən edilmiş qiymət indeksinə əsasən aparılır. Bu ayrı-ayrı qiymət indekslərinin səviyyəsi ümumi qiymət indeksindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə də düzəlişin bu metodu aktiv və passivlərin müxtəlif vəziyyətinin dəyər qiymətləndirilməsinin dəyişdiyi halda tətbiq olunduğundan hesablama ardıcılığı GPP metodundan üstündür.

CCA metodunun istifadəsi zamanı vacib problemlərdən biri aktivlərin cari dəyərinin təyin edilməsi hesab edilir.

İkinci problem inflyasiya şəraitində qiymət indeksinin ölçüsündən asılı olaraq maliyyə hesabatının düzəlişi metodunun tətbiqini, hesabat göstəricilərinin hesablanmasını praktiki olaraq həyata keçirməkdir.

Üçüncü problem, əmsalın təyin edilməsi ilə əlaqədar düzəlişlərdir ki, xüsusilə dövr üzrə orta inflyasiya indeksinin, İQİ-nin hesablanması ilə bağlıdır. Orta qiymət səviyyəsi indeksinin hesablanmasında daha geniş yayılmış səhv orta arifmetik ölçü düsturundan istifadədir.

Dördüncü problem, düzəliş əməliyyatının aparılması ardıcılığıdır.

İndiyənədək GPP və CCA metodikaları özündə mübahisəli məsələləri saxlamaqdadır. Belə ki, balansın uzunmüddətli qeyri-pul maddələrinin düzəlişinin məqsədə uyğun olmaması qəbul edilir. Beləliklə, düzəliş prosedurunun mümkün istiqamətlərdən biri müəssisənin döviyyə kapitalına daxil olan aktiv və passiv maddələrin düzəlişidir. Başqa nöqteyi nəzərdən isə əlavə kapital hesabına maliyyələşən aktiv maddələrin düzəlişi düzgün hesab edilmir.

Material xərcləri və amortizasiya ayırmaları hissəsində xərclərin aşağı düşməsi maya dəyərinin əsassız şəkildə azalmasına, mənfəətin isə artmasına səbəb olur. Vergi isə mənfəətin nominal məbləğindən tutulur və son

nəticədə, təşkilatın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Mənfəətin artırılmış nominal məbləği dividendlərin, mövcud olmayan hissənin bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır. Bu da özlüyündə dövriyyə aktivlərinə təsir göstərir və təşkilatın daxili investisiya imkanlarını aşağı salır.

Məhsulların maya dəyərinin aşağı düşməsi – təşkilatın gəlirlərindən, onun cari xərclərinin real məbləğinin tam ödənilməməsi ilə nəticələnir. Ödənilən məbləğ istehsalın yeni mərhələsində xərclərin bütün kompleksinin təkrarlanmasına imkan yaradır. Bunun üçün növbəti hesabat dövründə ötən dövrə müqayisədə ödənilən pulun daha çox nominal məbləği tələb olunur. Təkrar istehsalın hər bir yeni mərhələsində dövriyyə aktivlərinə tələbat artmaqda davam edir. Bu da kreditlərə olan ehtiyacın kəskin artımı, ödənişlərin ləngiməsi ilə müşayiət olunur, istehsalın həcmi aşağı salır.

Hesablaşma əməliyyatlarından alınan gəlirlərin müxtəlifliyi də mənfi hallarla nəticələnir. Belə ki, inflyasiyadan pul vəsaitləri və debitor borcları kimi yüksək dövretmə qabiliyyətinə alik öz dəyərinin bir hissəsini itirməli olur. Məsələn, əgər təşkilat özünün nağd pul vəsaitini dövr ərzində saxlayırsa və bu zaman qiymətlərin səviyyəsi 10 % artırsa, onda həmin pul vəsaitlərinə dövrün sonuna alınanlar, dövrün əvvəlinə alınanların yalnız 90%-ni təşkil edəcək. Buna müvafiq olaraq pul daxil olmalarında bir o qədər də maraqlı olmayan təşkilatlar satışın həcmi azaltmağa və baş verməsi gözlənilən fərqləri qiymətin artması hesabına tamamlamağa cəhd göstərəcək. Bu, inflyasiya amilinin təkrarlanması deməkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.- Bakı: Hüquq ədəbiyyatı. 2003
2. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 02 sentyabr, 2004-cü il
3. Azərbaycan Respublikasının «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunu. Bakı, 1997
4. "Mühsaibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu, Bakı -2005;
5. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Dərslik., Bakı, «Elm və nəşriyyat», 2009
6. Kazımov R.N.Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili. Metodiki göstəriş. Bakı, AzDIU, 2005
7. KazımovR.N.,İsmayılovN.M. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili. Metodiki göstəriş. Bakı, AzDIU, 2005
8. Mahmudov I.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Bakı., AzDIU, 2010
9. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı
10. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. AzDIU, Bakı, 2003
11. H. A. Cəfərli . İqtisadi təhlil. Dərslik.” Elm və Təhsil” nəşriyyatı,Bakı -2009. – 560 səh.
12. H. A. Cəfərli. Məhsul (iş və xidmət) satışının amilli təhlili // İqtisadiyyat və həyat -2008.
13. H. A. Cəfərli. Təsərrüfat subyektlərində maliyyə sabitliyinin amili təhlili. Metodiki vəsait, Elm və Təhsil” nəşriyyatı,Bakı -2011. – 67 səh.
14. H. A. Cəfərli, L.V. Məmmədova . İnflyasiya və onun maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlili. Metodiki vəsait, “İqtisad Universiteti”

nəşriyyatı, Bakı -2013. – 32 səh.

15. Q.Ə.Abbasov Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi. Bakı-2009
16. Q.Ə.Abbasov, S.M.Səbzəliyev və i.a. Mühasibat (maliyyə) uçotu Bakı 2003
17. Q.Ə.Abbasov. İdarəetmə uçotunun təşkili prinsipləri. Bakı, 2008
18. Аксенко А.ф., Бобижанов М.С. и др. Управленческий учет на промышленных предприятиях в условиях формирования рыночных отношений. «Нонпарель» 2004.
19. А.Ф.Мухин. Бухгалтерский учет в промышленности США. М.: финансы-2002
20. Б. Нилдз, Х. Андерсон, Д. Колдуелл «Принципы бухгалтерского учета». Пер.с англ. Под ред. Я.В. Соколова. 2 изд М. «Финансы и Статистика» 2007.
21. Белобжецкий И.А., Бражник. А.С. «Пособие по учету и отчетности на промышленном предприятий» изд-во «Беларыусь» Минск, 1974.
22. Бухгалтерский анализ (пер. с англ. С.М.Тимачева) под ред. М.А.Гольцберга и Хасан-Бек. Киев. Торгов.-изд- кое бюро ВНУ 1993.
23. Бороткин А.С., Г.В. Андреевич. Нормативный учет и себестоимость промышленной продукции. Киев, Техника 2000
24. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. «Финансы и Статистика», 2000.
25. В.В. Ковалев. «Финансовый анализ» Москва-2001
26. В.И.Стражева «Анализ хозяйственной деятельности в промышленности», Минск-2010
27. Друри К. «Введение в управленческой и производственный учет» (пер. с англ. под. ред. П.С.Бзруких), М.Аудит, 2005.

28. Карпова Т.П. «Управленческий учет» М., «аудит». ЮНИТИ-2003.
29. Кандраков Н.Г. «Бухгалтерских учет» (учебное пособие) М. ИНФРА-М 2003.
30. Чумаченко, Н.Г. «Учета и анализ в промышленном производство США». М.: Финансы -2000.
31. В.Ф. Палий. Финансовый учет М.2007
32. В.В.Ковалев. Финонсовый анализ М. фин и статистика 2000.
33. Ю.А.Бабаев Теория бухгалтерского учета Москва юнити-2011
34. Новое в бухгалтерском учете и отчетности ж.м.№12- 2006
35. М.И.Кутев Теория бухгалтерского учета М. финансы и статистика -2003
36. М.Ю.Медведев Общая теория учета м «Дело сервис» 2001
37. Ж.Ришар Бухгалтерский учет: Теория и практика м.фин. и статистика 2000
38. Е.А.Мизинский Теория бухгалтерского учета М.экономика -2005
39. Ч.Т.Хорнгрен, Дж. Фостер Бухгалтерский учет:управленческий аспект м.финансы и статистики-2000
40. А.В.Игнантьева, М.М.Максимов Исследование системуправления Москва Юнити - 2000
41. Ю.А.Бабаев, И.П.Комиссаров Бухгалтерский учет Москва Юнити - 2011
42. П.И.Камышанов, И.В.Барсиков, И.М.Густяков Бухгалтерский учет отчетная система и международные стандарты Москва ФБК-пресс 2002
43. Москва ФБК-пресс 2002
44. Дж.К.Ван Хорн. Основы управления финансами М.фин. и стат. 2007
45. Н.П.Кондраков, Л.П.Краснова Принципы бухгалтерского учета

М. 2005

46. М.Я.Остапюк Учет и анализ деятельности хозрасчетный предприятия, Москва финансы и статистика - 2004
47. З.Рахман, А.Шеремет. Бухгалтерский учет в рыночный экономике Москва ИНФРА-М-2002
48. Е.С.Соколов Бухгалтерское дело Москва ФБК-пресс- 2005